

शनिवार । १६ जुलै १९७७

७५ पैसे

माणूस

शुगर सिंडिकेटची
यशवंतरावांवर मात

माहितगार

शेतकरी कामगार पक्ष
माक्सवाद । गांधीवाद
वगैरे.....

‘ संघाची ढोंगबाजी ’ - डॉ. बाबा आढाव
यांच्या लेखावरील प्रतिक्रिया

सतीश कामत । डॉ. अरविंद लेले

साप्ताहिक माणूस

बर्ष सतरावे-अंक सातवा

१६ जुलै १९७७

मूल्य पंचाहत्तर पैसे

संपादक

श्री. ग. माजगावकर

साहाय्यक

दिलीप माजगावकर

सौ. निर्मला पुरंदरे

□

वार्षिक वर्गणी :

चाळीस रुपये

□

प्रकाशित लेख, चित्रे इत्यादीबाबतचे हक्क स्वाधीन अंकात व्यक्त झालेल्या मताशी चालक सहमत असतीलच असे नाही

□

राजहंस प्रकाशन संस्थेच्या मालकीचे हे साप्ताहिक संस्थेतर्फे मुद्रक व प्रकाशक श्री. ग. माजगावकर यांनी साप्ताहिक मुद्रण, १०२५ सदाशिव, पुणे येथे छापून तेथेच संस्थेच्या कार्यालयात प्रसिद्ध केले.

□

साप्ताहिक माणूस

१०२५ सदाशिव पेठ

नागनाथ पाराजवळ

पुणे ४११ ०३०

□

दूरध्वनी । ४३४५९

□

काँग्रेस बंडखोर आणि कम्युनिस्ट पक्ष

□ महाराष्ट्र काँग्रेसमध्ये सध्या जे मथन सुरू आहे त्या संदर्भात मी काँग्रेसमधून बाहेर पडू इच्छिणाऱ्या माझ्या मित्रांना कित्येकदा भेटलो आहे व त्यांनी बाहेर पडल्यानंतर झाल्या शक्तीच्या बरोबर राहावे या दृष्टीने त्यांच्याशी वेळोवेळी चर्चाही केली आहे. त्यांनी काँग्रेस सोडू नये असा सल्ला आम्ही त्यांना केव्हाही दिलेला नाही तरी आम्ही तशा तऱ्हेचे प्रयत्न केले असे एक विधान टाइम्स ऑफ इंडियामध्ये प्रसिद्ध झाले आम्ही एक प्रेस-नोट काढून त्याचे लगेच खंडन केले; परंतु त्यांनी ते छापले नाही. 'नवा काळ'ने फक्त एक ओळ दिली. पक्षाची भूमिका स्पष्ट करणारे दुसरे निवेदन आम्ही २ जुलै रोजी दिले. दि. ३ जुलैच्या 'फ्री प्रेस' व 'एक्सप्रेस'मध्ये व ४ जुलैच्या 'मुंबई सकाळ'मध्ये त्याचा सारांश आला आहे. आमचे साप्ताहिक 'युगांतर'च्या ३ जुलै अंकात याच प्रश्नावर पक्षाची भूमिका विशद करणारा माझा लेख आहे.

एवढे सर्व लिहिण्याचा हेतू हा की, 'माणूस'च्या ताज्या २ जुलैच्या अंकात 'माहितगार'ने माझे व माझ्या एका सहकाऱ्याचे नाव घेऊन आम्ही बंडखोर काँग्रेसजनाना काँग्रेस न सोडण्याचा सल्ला दिला अशा प्रकारचे चुकीचे व सर्वस्वी निराधार विधान पुनः केले आहे आपल्या साप्ताहिकाचा महाराष्ट्रात एक मोठा वाचकवर्ग आहे त्याच्या मनात अशा चुकीच्या विधानांने आमच्या भूमिकेबद्दल गैरसमज होणे शक्य आहे व तसे झाले तर ते योग्य होणार नाही हे आपणही मान्य करावे. तेव्हा 'माहितगार' यांनी माझा 'युगांतर'मधील लेख अवश्य पाहवा त्यावरून गैरसमज दूर होऊ शकतील.

आपला

चंद्रगुप्त चौधरी

(भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष, मुंबई शाखा)

सप्रेम नमस्कार,

□ आतापर्यंत माणूस वा अन्य दैनिकातून पुष्कळ वार्तापत्रे वाचनात आली; पण श्री सप्तर्षी यांनी लिहिलेल्या दिल्ली, पाटणा वगैरे ठिकाणच्या वार्तापत्रास तोड नाही. अशा तऱ्हेची वार्तापत्रे आतापर्यंत आम्ही कधीही वाचली नाहीत श्री. सप्तर्षींनी व तुम्ही अशी एक कल्पना करून घेतलेली असावी की, बाटेल त्या धातुरमातुर गोष्टीवर विश्वास ठेवायला वाचक मूर्ख आहेत त्यामुळे मनाला येईल ते बनवून लिहायला हरकत नाही. दिल्ली-पासून आम्ही कितीही लांब असलो तरी, निवडणूकप्रचारसभेपूर्वी होम चालू होता, त्यामध्ये उघडेबब भटजी तूप टाकीत होते. सौ. प्रमिलाताई बसने सभास्थानी आल्या, त्यांनी सभेमध्ये नापसती व्यक्त केली, सभेमधील एका समाजवाद्याने हज्जुच आपले जानवे तोडले' इत्यादी भाकडकथावर कोण विश्वास ठेवणार ! संपूर्ण वार्तापत्रच मुळी अशा वृत्तीने लिहून काढले आहे.

सधुकर राजाराम कुलकर्णी

डोबिवली

शुगर सिंडिकेटचा दबाव वाढू लागला

माहितगार

बंडखोर काँग्रेसजनानी काँग्रेस सोडण्याचा व समाजवादी काँग्रेस स्थापन करण्याचा निर्णय अखेर घेतला ! नव्या पक्षाची स्थापना करणाऱ्याबरोबर किती आमदार जाणार याची चर्चा बरेच दिवस चालू आहे नाराज झालेल्या काँग्रेसजनांचा बार्ताहरांनी कानोसा घेतला, त्यांच्याशी चर्चा केली तेव्हा त्याची संख्या ५० ते ६० च्या घरात गेली होती. ही सर्व मंडळी पक्ष सोडण्याची भाषा करीत असल्यामुळे ६० आमदार काँग्रेसपक्ष सोडणार अशा बातम्या येऊ लागल्या व ही सर्व मंडळी माजी मुख्य मंत्री शंकरराव चव्हाण-गटाला मानणारी आहेत असा समज त्यावरून झाला शंकरराव चव्हाण याच्या गटात १५-२० आमदार आहेत. त्यांनी पक्षातून बाहेर पडण्याचा निर्णय घेतला व नवा पक्ष स्थापन करण्याचे ठरविले प्रसिद्ध झालेल्या बातम्या व नव्या पक्षात सामील होणाऱ्यांची संख्या याचा हिशोब करून बंडखोरांच्या बडाचे ओमफस झाले. त्याचा निर्णय गाजला नाही, इतरांचा प्रतिसाद मिळाला नाही, अशी चर्चा सुरू झाली आहे. गेला महिना-दीड महिना पक्ष सोडणार, पक्ष सोडणार याची चर्चा जोरात चालू होती. ह्यामुळे बाहेर पडण्याच्या निर्णयाला धक्का बसला नाही अचानक निर्णय जाहीर केला असता तर त्याचा धक्का बसून घटनेची चर्चा जोरात होते हा परिणाम बंडखोराना घडवून आणता आला नाही. घोळ घालीत बसणे हा काँग्रेसवाल्यांचा स्थायीभाव झाला आहे. त्याचा तो परिणाम असावा ! उतावीळ होऊन निर्णय घ्यावा असा त्याचा अर्थ नव्हे, पण मनोदय जाहीर करण्यापूर्वी विचार करावा व निर्णय होताच तो जाहीर करावा प्रथम बाहेर पडण्याबाबत सर्वसाधारण एकमत झाले म्हणून सांगावयाचे व पंधरा-वीस दिवसांनी बाहेर पडण्याचा निर्णय जाहीर करावयाचा हा प्रकार 'काँग्रेसी घोळाचा' आहे ! एका निर्णयाचे असे दोन टप्पे केले जातात तेव्हा त्याच्या परिणामांची अशीच चीरफाड होते ! सयुक्त महाराष्ट्राच्या प्रश्नावर काँग्रेस-आमदार राजिनामे देणार होते. भाऊसाहेब हिरे आपल्या खिशात आमदाराचे राजिनामे आहेत असे सांगत होते व वरून बडगा उगारताच त्यांनी राजिनाम्याचा निर्णय मागे घेतला होता. काँग्रेस-बंडखोरांचा असा हॅम्लेट नेहमीच होतो म्हणूनच त्यांच्या विचारावर विश्वास ठेवणे कठीण होते. आताही बंडखोरांनी असाच घोळ घातला. त्यामुळे त्यांच्यापैकी काहीवर सत्तारूढ गटाने दबाव आणला, काहीना विकत घेतले व पक्षातून बाहेर पडणारांची संख्या कमी केली. एकाच बैठकीत निर्णय घेतला असता तर दबाव आणण्यास सत्ताधिशाना संधी मिळाली नसती. तत्वापेक्षा काँग्रेसने तडजोडीचेच राजकारण केले आहे, तडजोड काँग्रेसजनात इतकी भिनली आहे की

शेवटच्या क्षणी किती जण आपला निर्णय बदलतील हे सांगता येत नाही. ३ जुलै १९७७ रोजी झालेल्या बंडखोरांच्या बैठकीला हजर असणाऱ्या १८-२० आमदारांनी पक्ष सोडण्याचा निर्णय मान्य असल्याचे सांगितले. दुसऱ्याच बिबशी त्यातील २-३ आमदार मुख्य मंत्र्यांना पत्र पाठवून आम्ही त्या बैठकीला हजर होतो, पण आम्ही पक्षातून बाहेर पडणार नाही असे कळवू लागले. २० आमदार बाहेर पडणार होते; परंतु आता ५-७ आमदारांच बाहेर पडतील असा प्रचार काँग्रेसनेते व त्याचे अनुयायी करीत आहेत. या प्रचाराचा परिणाम बाहेर पडू पाहणाऱ्या आमदारावर झाल्याशिवाय राहणार नाही ३ जुलैची बैठक होईपर्यंत शंकरराव चव्हाण व पी. के. सावंत पक्ष सोडणार नाहीत अशी हवा सत्तारूढ गटाने निर्माण केली होती. त्यामुळे बंडखोरातच साशकता निर्माण झाली होती निर्णय घेऊन त्याची अमलबजावणी करण्यात बंडखोरानी वेळ लावला म्हणूनच ही संधी सत्तारूढ गटाला मिळाली आहे. बंडखोरांच्या म्होरक्यानीच पक्ष सोडावयाचा नाही असे ठरविल्याचे वातावरण निर्माण केले गेले. मग त्यांच्या अनुयायात वेदिली माजली नसती तरच नवल ! शंकरराव चव्हाण ही व्यक्ती राजकारणातील डावपेच खेळण्यास अगदीच अपात्र आहे हे १९७२ पासून वेळोवेळी दिसून आले आहे. त्यामुळेच त्यांच्या गळघात मुख्य मंत्रिपदाची माळ पडण्यास वेळ लागला व मिळालेले पद ते फार काळ सांभाळू शकले नाहीत ज्याच्याजवळ डावपेच नाहीत, स्पष्टपणामुळे व स्वभावातील इतर कारणांमुळे लोकसंग्रहाची क्षमता नाही अशांच्या बंडखोरीस किती यश येणार हाही प्रश्नच आहे ! यामुळेच नव्या पक्षात १५-२० आमदार फारतर सामील होतील. मात्र नाराज असलेले व पुढच्या काळावर नजर ठेवलेले काँग्रेसजन आहेत, त्याचे वेगवेगळे गट आहेत, या दोन-तीन गटातही १५-२०, १५-२० आमदार आहेत विधान-सभा-अधिवेशनकाळात त्यातील काही जण बाहेर पडतील या साऱ्याचा हिशोब केला तर काँग्रेसमधून बाहेर पडणारांची संख्या ३५ ते ४० पर्यंत सहज पोचेल !

शंकरराव चव्हाण व त्याचे अनुयायी बाहेर पडू नयेत म्हणून शशिभूषण यांनीही प्रयत्न केला. त्याला शंकररावांनी प्रतिसाद दिला नाही. काँग्रेसमध्येच आपण पुरोगामी विचारांच्या मंडळीचा गट स्थापून घनिकघाजिण्या गटाशी दोन हात करू व पक्ष ताब्यात घेण्याचा प्रयत्न चालू ठेवू असे शशिभूषण यांनी शंकरराव चव्हाण यांना सांगून पाहिले पक्ष सोडण्याचा आपला निर्णय श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या कानांवर घालण्याकरिता शंकरराव व पी. के. सावंत गेले तेव्हा श्रीमती गांधी यांनीही पक्ष सोडू

नका असा सल्ला त्यांना दिला होता. मात्र सल्ला देताना त्या असेही म्हणाल्या की, तुम्हाला पक्षात राहणे वाटते तेवढे सोपे नाही. तुमची मानहानी होईल आणि काम करणे तुम्हाला अशक्य केले जाईल. हे माहिती असूनही पक्ष सोडू नका असे मी तुम्हाला सांगते. पक्षात राहूनच परिस्थिती-मध्ये बदल घडवून आणू या ! शशिभूषण यांनी शेवटपर्यंत जो प्रयत्न केला तोच श्रीमती गांधींची लाइन आहे. श्रीमती गांधींच्या सांगण्यावरून बंडखोरांनी समाजवादी काँग्रेसची स्थापना केली हे म्हणणे खरे नाही ! श्रीमती गांधींविरुद्ध जनता व काँग्रेस कार्यकर्ते नाराज आहेत. या वातावरणाचा फायदा उठविण्यासाठी दादा-यशवंतराव यांच्या मंडळींचा हा प्रचार आहे. बंडखोरांच्या मागे श्रीमती गांधी आहेत असे सांगितले की त्या पक्षाला इतरांची साथ मिळणार नाही या हिशोबाने हा प्रचार केला जात आहे.

महाराष्ट्रातील समाजवादी काँग्रेसचा प्रयोग यशस्वी होत आहे असे दिसले व श्रीमती गांधींनी इतर राज्यात तो प्रयोग सुरू केला तर गोष्ट वेगळी ! पण आज श्रीमती गांधींच्या प्रेरणेने महाराष्ट्रात नवा पक्ष स्थापन केला आहे या म्हणण्याला वस्तुस्थितीचा आधार नाही. समाजवादी काँग्रेस महाराष्ट्रात मूळ धरण्याची शक्यता कमीच-जवळजवळ नाहीच ! पक्ष सोडण्याची जाहिरातबाजी या लोकानी बरेच दिवस केली. त्यामुळे जाणारी माणसे हेरून त्यांच्यावर, तसाच आमदारांच्या मतदारसंघातील कार्यकर्त्यांवरही दबाव आणला गेला. त्यामुळे काही आपल्या निर्णयाचा फेरविचार करीत आहेत. पक्ष सोडीत नसल्याची पत्रके काढीत आहेत. आमदारानी पक्ष सोडू नये याकरिता यशवंतराव चव्हाण यांनी प्रयत्न केले. गट व व्यक्ती यांना भेटून यशवंतरावांनी तडजोडीचे प्रयत्न केले, पण त्यांना यश आले नाही. त्याचे नेतृत्व त्या कामी अपुरे ठरले ! यशवंतरावांना अपयश आल्यानंतर शुगरसिडिकेट कार्यान्वित झाली. मुख्य मंत्री श्री. वसंतराव पाटील शुगरसिडिकेटचे प्रतिनिधी मानले जातात शंकरराव चव्हाण, पी. के. सावंत यांच्या गटातील एकेका आमदारांच्या गाठी-भेटी होऊन त्यांचे निर्णय बदलविले जात आहेत. विधिमंडळाचे अधिवेशन ४ जुलै रोजी सुरू झाले. त्या दिवशी सदस्यापेक्षा शंकरराव मोहिते पाटील विधानभवन इमारतीमध्ये अधिक गडबडीत असल्याचे दिसत होते. मंत्री, सदस्य यांचो हालचाल सध होती; पण मोहिते-पाटील यांची कोण धावपळ चालली होती ! त्याची ती धावपळ पाहून मला शंकरराव चव्हाण यांच्याविरुद्ध सद्याची मोहीम सुरू केली त्या वेळी मोहिते-पाटील यांची जी धावपळ चालली होती, तिची आठवण झाली. पक्ष सोडणाऱ्या आमदारांचा निर्णय फिरवून घेण्यात यशवंतराव चव्हाण अयशस्वी ठरले याचे कारण त्यांच्या-जवळ साखरकारखाने नाहीत, कॉटन-लॉबी नाही की बडे जमीनदारही जवळ नाहीत. वसंतराव पाटील यांनी या तिन्ही लॉबींचा वापर सुरू केला आणि बाहेर पडणारे काहीजण 'मी पक्ष सोडत नाही' अशी पत्रके काढू लागले. ते पत्रके काढणारे पत्रकारांजवळ काय बोलले होते व त्याची पत्रके काय सांगत आहेत हे पाहिले की शुगर-

लॉबी कशी 'बोलत' आहे हे समजून येण्यास अडचण पडणार नाही. शंकरराव चव्हाण, पी. के. सावंत यांना विशेषतः शंकररावांना एकाकी पाडण्याचा वसंतराव पाटील आदींचा प्रयत्न आहे त्यासाठी दादांनी पी. के. सावंत यांची भेट घेऊन पक्ष सोडू नका असा आग्रह धरला, पण पी. के. सावंत यांनी आपला निर्णय कायम असल्याचे दादना सांगितले शंकररावांबरोबर जाणाऱ्या आमदाराना फोडाव-याचे, त्यांनी घेतलेले निर्णय बदलावयास लावायचे आणि पुन्हा त्यांना काँग्रेसमध्ये घ्यायचे १५ आमदारांपैकी निम्मं आमदार अशा पद्धतीने फोडले की समाजवादी पक्षात शंकरराव चव्हाण व त्याचे सहकारी माजी मंत्री असा ५-७ जणांचा गट राहील. त्याचा परिणाम महाराष्ट्राच्या राजकारणावर होणार नाही. मुख्य मंत्रीपदी असताना आणीबाणीशी त्याचा संबंध असल्यामुळे विरोधी पक्षही त्यांना फार जवळ करणार नाही. म्हणजे मग शंकरराव व पी. के. सावंत आपो-आपच राजकारणातून बाजूला पडतील हे लक्षात घेऊनच यशवंतरावांना अपयश आल्यानंतर दादांनी बाहेर पडणाऱ्यांना रोखण्याची जबाबदारी स्वीकारून, तसे प्रयत्न करण्यास सुरुवात केली. शुगर-लॉबी किती प्रभावी आहे हे यशवंतरावांना पुन्हा एकदा समजून आले असावे !

समाजवादी काँग्रेस मूळ धरण्याची शक्यता नाही याची आणखीही कारणे आहेत दादांच्या प्रयत्नानंतरही या पक्षात अन्य 'आमदार सामील झाले तर नव्या पक्षाची अवस्था सयुक्त महाराष्ट्राच्या वेळी स्थापन झालेल्या काँग्रेसजन-परिषदेसारखी राहील काँग्रेसच्या मूळ धोरणाला विरोध नाही. काही लोकांनी स्वीकारलेल्या धोरणाला व त्या लोकाना समाजवादी काँग्रेसचा विरोध आहे त्यामुळे जनतेत हा पक्ष काँग्रेसचा कट्टर विरोधक अशी भावना निर्माण करू शकत नाही काँग्रेसविरोधी असलेली जनता निर्भळ काँग्रेसविरोधी पक्षाच्या पाठीशी राहील व काँग्रेसच्या मागे असलेली जनता समाजवादी काँग्रेसपेक्षा काँग्रेसच्या बरोबर राहील अशा परिस्थितीत हा पक्ष वाढेल हे संभवनीय नाही समाजवादी काँग्रेसजवळ शुगरसिडिकेटप्रमाणे पैसा नाही त्यामुळे काँग्रेसमधील लोकाना खेचून आणण्याचे सामर्थ्य त्या पक्षाजवळ राहणार नाही. काँग्रेसजन परिषद, नंतर काँग्रेसमध्ये विलीन झाली त्याप्रमाणे समाजवादी काँग्रेस पुढेमागे काँग्रेसमध्ये पुन जाणारच नाही याची खात्री काँग्रेस विरोधी मत देण्याच्या जनतेला नाही. त्यामुळे ती त्याच्या मागे उभी राहणार नाही विधानसभेच्या अध्यक्ष व उपाध्यक्षपदाच्या निवडणुकीवेळी समाजवादी काँग्रेस तटस्थ राहिली हेही लोकाना पसंत नाही काँग्रेसला विरोध कर-ण्यासाठी ही मंडळी पक्षातून बाहेर पडली त्याच्या दुसऱ्याच दिवशी -४ जुलै रोजी-काँग्रेसविरोधी मतदान या लोकानी केले नाही, त्यावरूनही समाजवादी काँग्रेसच्या खबीरगणाची पारख करता येईल. बहिष्काराचे जे कारण या मंडळींनी दिले आहे तेही हास्यास्पद आहे. 'आम्ही अजून काँग्रेसपक्षाचे राजीनामे दिले नाहीत. अशा वेळी पक्षाविरुद्ध मतदान करून शिस्तभग करणे योग्य होणार नाही म्हणून आम्ही बहिष्कार घातला' असे समाजवादी काँग्रेसतर्फे सांगितले गेले. पक्षातून बाहेर पडण्याचा निर्णय जाहीर केल्यानंतर पक्ष शिस्तीचा प्रश्न येतोच कोठे ? तटस्थ राहण्याच्या भूमिकेमुळे

विरोधी पक्षाला तरी या लोकांशी सहकार्य करावे असे कसे वाटेल ? बरे, राजिनामे का दिले नाहीत तर म्हणे आणखी काही आमदाराना बरोबर घेण्याचा आमचा प्रयत्न आहे. एकदमच आम्ही राजिनामे देऊ असेही ते म्हणतात. आणखी काही आमदाराना बरोबर घेण्याची भाषा करणाऱ्या समाजवादी काँग्रेसमधून पुन. काँग्रेसमध्ये जाण्याचा निर्णय काहीजण घेत आहेत त्याचे काय ? तागडीत बंड-काचे बजन करायला जावे तशी अवस्था समाजवादी काँग्रेसजनांची झाली आहे ! एकाला तागडीत घालावे तर दुसरे दोन तागडीबाहेर उड्या घेत आहेत. पक्ष सोडण्याचा ज्या बैठकीत निर्णय घेतला त्याच वेळी बाहेर पडण्याचा विचार मान्य आहे अशाचे राजिनामे घेतले असते तर 'आम्ही पक्ष सोडीत नाही' अशी पत्रके निघाली नसती ! हा ज्याचा दूरदर्शीपणा त्याचा पक्ष कसा वाढणार ?

समाजवादी काँग्रेस-नेत्याची ही चूक झाली ; पण त्यामुळे काँग्रेसने आपल्या टोपीत पिसे खोवून मिरविण्याचे कारण नाही. काही आमदारांचे पहिले निर्णय बदलून घेण्याच्या कामी थोडे यश मिळाले असले तरी ते काही भ्रूषणावह नाही ! पक्षातून बाहेर पडलेल्याची सख्या निर्णय फिरवणारापेक्षा अधिक आहे. म्हणजे बाहेर गेलेले आमदार जास्त आहेत. काही जनतापक्षात गेले. त्याची सख्या बारा आहे नव्या पक्षात ८-१० आमदार गेले. म्हणजे २०-२२ आमदारांनी पक्ष सोडला आहे, ज्या पक्षाच्या हाती सत्ता आहे, ज्याच्या हाती साखरकारखाने, मध्यवर्ती बँका व जिल्हा परिषदा हे सत्तेचे अड्डे आहेत, काही जागा-आमिषे दाखविण्याचे सामर्थ्य ज्या पक्षात आहे अशा पक्षातून जवळपास तीसएक आमदार बाहेर पडतात ही घटनाच मोठी विलक्षण आहे. त्यामुळे जाणाऱ्यांना रोखण्यात मिळविलेल्या यशापेक्षा काहीजण पक्ष सोडून गेले त्याचे अपयश काँग्रेसच्या नेतृत्वाच्या माथ्यावर मोठे

आहे ! पक्ष सोडण्याच्या घटनेचे मूल्यमापन या कसोटीवर झाले पाहिजे. त्याशिवाय पक्षात राहून पक्षाने स्वीकारलेल्या घोरणाना विरोध करणारा गट पक्षात वावरणार आहेच. त्या गटाने केलेली टीका प्रतिमा कमी होण्यास हातभार लावणारी आहे. हा गट सदैव प्रभावी राहील असे नव्हे, पण निवडणुकांचे हवामान सुरू झाले असताना या गटाने पक्षातील लवतरे वेळीवर टागली तर काँग्रेसची मते टिकण्याचे तर सोडाच पण ती कमीच होणार आहेत. नेतृत्व याची तोडे कशी बद करणार ? मंत्रिमंडळाची सख्या मोठी आहे, त्यात भ्रष्ट मंत्री आहेत हा आरोप केला जातो. इतर गटाची तोडे बद करावयाची झाली तर त्याच्या मागणीप्रमाणे थोडे-फार फेरबदल करावे लागतील ! वर्तक-तिरपुडे यांना दादा वगळणार आहेत का ? पक्षासाठी महाराष्ट्रात मिनी कामराज योजना लागू केली व वर्तक-तिरपुडे यांना वगळले व पक्षाच्या कामाची जबाबदारी त्यांच्यावर टाकली तर पक्ष तरी ते कसा वाढविणार ? पक्षाचे अध्यक्ष नरेन्द्र तिडके आहेत. त्यासाठी त्यांनी मंत्रिपद सोडण्याचे ठरविले आहे. तिडके अध्यक्ष राहून तिरपुडे यांच्याकडे पक्षाची एखादी जबाबदारी सोपविली जाणे शक्य आहे का ? तिरपुडे व तिडके यांचे मतभेद जाहीर आहेत दादाच्यापुढे हा पेचच आहे. काही जणाना मंत्रिमंडळात घेणे म्हणजे टीकाकाराना कायम सघी देणे व पक्षाच्या कामासाठी त्यांना वाजूला केले तरी पक्षाची इभ्रतही वाढण्यास मदत होत नाही त्यामुळेच मुख्य मंत्री वसंतराव पाटील ' नाइकाच्या नादाला लागून काही जणाना मंत्रिमंडळात घेतले ही चूकच झाली ' असे म्हणत आहेत ही चूक सुधारणे आता किती अवघड आहे हे दादाना जाणवू लागले आहे.

□

लेखक : पु. ल. इनामदार । राजहंस प्रकाशन, पुणे । मूल्य : वीस रुपये

शेतकरी कामगार पक्ष + मार्क्सवाद = ?

शिवाजी शिंदे, मु. पो. अबुलगा बु। ता. निलंगा, जि. उस्मानाबाद

आपल्या दि. २१ जूनच्या अकामध्ये शेतकरी-कामगार पक्षाचे श्री. धुलप याचं एक विधान आहे. ते म्हणतात की, 'महाराष्ट्रात शेतकरी कामगार पक्ष व जनतापक्ष यांचे संयुक्त सरकार येण्यास अडचण येणार नाही' या निमित्ताने शेतकरी-कामगार-पक्षाबद्दल माझे काही विचार येथे मांडीत आहे.

संयुक्त सरकार स्थापन करणे तात्त्विक-दृष्ट्या चुक की बरोबर याबद्दल वेगळा विचार करता येईल. अर्थात महाराष्ट्र जनतापक्षाने शे. का. प. ला जनतापक्षामध्ये विलीन होण्याचे आवाहन केले होते; परंतु 'आम्ही मार्क्सवादी व जनतापक्ष गांधीवादी म्हणून आमचे जनतापक्षाबरोबर गोत्र जुळणे अशक्य. तेव्हा आघाडीचे सरकार बनविण्यास सभागृहामध्ये व बाहेर जनतापक्षाला आमचा पाठिंबा राहिल; पण त्यामध्ये विलीन मात्र होऊ शकणार नाही.' असा शे. का. पक्षाचा पवित्रा होता. आता जनतापक्षाला अभिप्रेत असलेला गांधीवाद आणि शे. का. पक्षाचा मार्क्सवाद म्हणजे नक्की आहे तरी काय ?

गांधीवादाबद्दल बोलत असताना कोणीही गांधीवाद संपूर्णतः मान्य करीत नाही. तो थोडासा वेगळपणाच ठरतो; परंतु गांधीजींच्या विचारसरणीचा काही भाग अद्यापही उपयुक्त आहे. उदाहरणार्थ, आर्थिक क्षेत्रामध्ये गांधीजींची विश्वस्ताची कल्पना अमान्य केली तरी विकेंद्रित अर्थव्यवस्था कालबाह्य कशी होईल ? भारतासारख्या अतिरिक्त मनुष्यशक्ती व त्या प्रमाणात भांडवलसंचय मात्र कमी असणाऱ्या देशाला मनुष्यशक्तीचा वापर व कमी गुंतवणुकीवर चालणारे उद्योग श्रौरणात्मक दृष्ट्याही मारक कसे ठरणार हे समजत नाही. चीनसारख्या मार्क्सवादी देशानेही मनुष्यबळाचा वापर करून कमी गुंतवणुकीच्या विकेंद्रित अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केलेला आहे.

विकेंद्रित शासनव्यवस्था किंवा पंचायत राज्याची कल्पना अमान्य होण्याची कारणे काय ? समाजामधील सगळ्यात खालच्या थरातील मार्णसाचा राज्यकारभारामध्ये सहभाग झाला पाहिजे. म्हणजे, एका भग्याची स्त्री भारताचा राष्ट्रपती होईल त्या वेळी स्वराज्याला अर्थ प्राप्त झाला म्हणणारा गांधीवाद आपण अमान्य करावयाचा काय ?

कामगारवर्गाच्या नावाने सत्तेचे जरी विकेंद्रोकरण झाले तरी या कामगारवर्गाचे प्रतिनिधी म्हणून सत्तेवर जाणारी मूठभर मंडळी समाजातील पुढारलेल्या वर्गातीलच असतात. सोविएत रशियाच्या उदाहरणाने हे दिसून येईल. सोविएत रशियामध्ये १९३५ चाली सुप्रीम सोव्हिएटमध्ये शेतकरी व कामगारांच्या प्रतिनिधीची जी संख्या होती ती आज २० ते २५ टक्क्यानी कमी झालेली आहे.

गांधीवाद म्हणजे कोणीही आज शेळीचे दूध वापरा, खोबरेल तेळ किंवा लिंबू मालिश करा किंवा हाताने कातलेल्या सुताचा कपडा वापरा असा अर्थ करीत नाही. गांधीना मूळ अभिप्रेत असलेला आत्मोदय व मार्क्सचा वर्गवाद याची मूळ प्रेरणा एकच नाही का ? विकेंद्रित अर्थ व शासनव्यवस्था समाजामधील शेवटच्या मनुष्यापर्यंत पोहोचविणे म्हणजे गांधीवाद.

महाराष्ट्राच्या राजकीय जीवनामध्ये शे. का. पक्षाचा मार्क्सवाद कसा आहे ? महात्मा फुल्यानी अन्याय्य ब्राह्मणी मूल्यांवर हल्ला चढवून महाराष्ट्रामध्ये समतेच्या चळवळीची मेढ रोवली. पुढे या चळवळीचे नेतृत्व सरंजामदार मराठ्यांच्या हाती गेल्याने ब्राह्मणी मूल्यांच्या विरोधी असलेली ही चळवळ ब्राह्मणविरोधाचे केंद्र बनली. या चळवळीचा वारसा + मार्क्सवाद म्हणजेच आजचा शेतकरी-कामगार-पक्ष होय.

वर्गवादी राजकारण करणाऱ्या पक्षाची काही वैशिष्ट्ये असतात. श्रमिक-कष्टकरी वर्गाच्या जीवनाशी सांगड घालणाऱ्या वर्गीय संघटना असाव्या लागतात व या वर्गीय संघटनांची बांधणी करणाऱ्या ध्येयनिष्ठ कार्यकर्त्यांचा एक संघ असावा लागतो. शे. का. पक्षाच्या कार्यकर्त्यांबद्दल बोलायचे झाले तर मार्क्सवादाचा उच्चार करीत करीत ग्रामीण सरंजामदारी मूल्ये जोपासणारी ही मंडळी आहेत असे म्हणणे वस्तुस्थितीला सोडून होणार नाही. बहुजनसमाजाच्या चळवळीचा वारसा सांगणारा हा पक्ष सामाजिक समतेच्या लढ्यापासून सतत अलग राहात आलेला आहे.

सत्ताधारी काँग्रेसशी तडजोड करून सत्तेमध्ये एखाद-दुसरे पद मिळविणे यातच या पक्षाच्या पुढारीपणास धन्यता वाटत होती.

कालबाह्य सरंजामदारी मूल्ये जोपासणाऱ्या कार्यकर्त्यांचा सच असलेल्या या पक्षाचे कार्यकर्ते सत्ता हेच जीवनाचे अनन्यसाधारण ध्येय समजतात याचा अनुभव स्थानिक पातळीवर जेथे जेथे शे. का. पक्षाच्या हाती सत्ता आलेली आहे त्या त्या सर्व ठिकाणी येतो.

या मार्क्सवादी पक्षाचे स्वरूप कसे आहे हे दोन वर्षांपूर्वी घडलेल्या एका घटनेने स्पष्ट होईल २६ जून १९७५ ला देशामध्ये आणीबाणी जाहीर झाली. शेतकरी-कामगार पक्षाच्या कार्यकारिणीने आणीबाणीविरोधी सत्याग्रहाचा निर्णय घेतला. फक्त एक-दोन ठिकाणी सत्याग्रह झाला. हा निर्णय बहुसंख्य कार्यकर्त्यांनी घुडकावून लावला. निवडणुका लढविणे म्हणजेच राजकीय कार्याची इतिश्रो असे समजून किंवा पंचायतसमित्या, जिल्हा परिषदा, नगरपालिकामध्ये मिळालेली सत्ता हातची जाऊ नये म्हणून ही सर्व मंडळी मूग गिळून गप्प बसली.

मागच्या महिन्यात कोल्हापूरला शेतकरी कामगारपक्षाचे एक अभ्यासशिबिर झाले, या शिबिरामध्ये 'डॉ. आंबेडकरांची किंवा म. फुल्यांची समता निवडणूकफलकावर न ठेवता सामाजिक समतेच्या प्रश्नावर शे. का. पक्षाने प्रत्यक्षपणे आग्रही भूमिका घ्यावी' अशी भूमिका काही तरुण कार्यकर्त्यांनी मांडली, परंतु त्याच्या या भूमिकेशी इतर कार्यकर्ते सहमत झाले नाहीत.

जनतापक्ष गांधीवादी म्हणून त्या पक्षात विलीन होण्याचा प्रश्न नाही. मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष तर गांधीवादी नाही ना ? मग या पक्षात विलीन होण्यास काय अडचण आहे ? वस्तुस्थिती अशी आहे की, मार्क्सवादाचा आश्रय घेत विभागीय पातळीवरील राजकारणाबाहेर येण्याची शेतकरी-कामगार-पक्षाच्या नेतृत्वाची इच्छाच नाही. महाराष्ट्राच्या राजकारणामध्ये या नेतृत्वाला काही राजकीय फायदे आहेत. वर्गवादाची फारकत झाली तरी येथे नेतृत्वाला असलेले राजकीय फायदे सोडण्यास शे. का. पक्षाचे नेते तयार होणार नाहीत.

ही सर्व परिस्थिती लक्षात घेऊन जर विचार केला तर श्री. घुळपाचे विधान विश्वासाई वाटत नाही. महाराष्ट्रामध्ये अशा प्रकारचे संयुक्त सरकार येणे अशक्य नाही; पण ते सुरळीतपणे घालणे आणि टिकून राहणे मात्र जरा कठीणच वाटते.

संघाची ढोंगवाजी । दोन प्रतिक्रिया

खरंच काय घडलं ?

सतीश कामत

‘पुरोगामी सत्यशोधक’ या त्रैमासिकाच्या जूनच्या अंकामध्ये डॉ. बाबा आढाव याचा ‘संघाची ढोंगवाजी’ या शीर्षकाखाली एक प्रदीर्घ लेख प्रसिद्ध झालेला आहे. या लेखामध्ये त्यांनी आणीबाणीच्या अठरा-वीस महिन्यांच्या काळात, येरवडा-जेलमध्ये स्थानबद्धतेमध्ये असताना राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या कार्यकर्त्यांचे जे दर्शन त्यांना घडलं त्याचं सविस्तर, सोदाहरण वर्णन केलेले आहे.

माझा आजपर्यंत संघाशी कोणत्याही प्रकारचा संबंध आलेला नाही. अर्थात एक बलाढ्य देशव्यापी संघटना म्हणून तिच्या हाल-चालीवर मी लक्ष ठेवून असतो डॉ. बाबा आढावांशी माझा कधीच संबंध आला नाही; परंतु एक विचारवत, पुरोगामी समाजसुधारक म्हणून मी त्याच्याकडे पाहता होतो. हे लेखाच्या सुरुवातीलाच स्पष्ट करण्याचे कारण मला या दोघांपैकी कोणाबद्दलच फार मोठा आदर नाही तसा द्वेषही नाही. बाबा आढावांचा हा लेख वाचल्यानंतर मात्र मी थोडासा अस्वस्थ झालो आणि या प्रकरणाची जरा अधिक खोलात जाऊन शहानिशा करून घ्यावी एवढ्या एकाच उद्देशाने, आणीबाणीच्या काळात येरवडा जेलमध्ये मिसाखाली स्थानबद्ध असणाऱ्या काही मंडळींना मी स्वतः जाऊन भेटली. अर्थात त्या वेळी फक्त सधवाले किंवा फक्त समाजवादी असा भेद ठेवला नाही. कारण त्यामुळे मिळणारी माहिती एकांगी असण्याचा संभव असतो. या भेटीगाठीमधून जी काही माहिती उपलब्ध झाली, सदर लक्षात आले ते पुढे मांडीत आहे.

१ ‘आणीबाणीतील स्थानबद्धतेच्या काळात येरवडा कारागृहात एकत्र राहिल्याने सधाला फार जवळून पाहता आलं’ असं बाबा आढावांनी लेखाच्या सुरुवातीलाच म्हटलं आहे (पान क्र. १); परंतु वस्तुस्थिती मात्र अशी होती की, या काळात बाबा आढाव स्वतः सध्याच्या कोणत्याही कार्यक्रमांला उपस्थित राहिले नाहीत. (हे त्यांनी आपल्या लेखातही कबूल केलं आहे). एकदाही सध्याच्या चर्चेत, प्रश्नोत्तरात किंवा विचारविनिमयात त्यांनी भाग घेतलेला नाही. ‘जेलच्या वातावरणात एक अपरिहार्य जवळीक होती’ (पान क्र. २) असं त्यांनी लेखात जरी म्हटलं असलं तरी प्रत्यक्षात मात्र अशी जवळीक साधण्याचा प्रयत्नसुद्धा आढावांनी कधी केला नाही, हे मत सर्वसाधारणपणे सर्वत्रच निरपवादपणे दिसून आलं.

२ : आढावांनी आपल्या लेखामध्ये सध्याच्या ज्या निरनिराळ्या बैठका होत त्यांमध्ये शेतकऱ्यांची जी बैठक होत असे तिचा उल्लेख केलेला आहे. शेतकऱ्यांच्या या बैठकीत ‘मजूर कसे माजले आहेत

हा खास टॉपिक असे’ असही त्यांनी म्हटलेलं आहे (पान क्र. ५). यावर मिळालेलं स्पष्टीकरण असं की, श्री अनतराव देवकुळे ही बैठक जवळजवळ दीड वर्ष नियमितपणे घेत होते. येरवडा कैदमंडील ३०-३५ शेतकरी या बैठकीला हजर असत. तसच श्री दशरथ तात्या पाटील, श्री. शंकरराव पाटील, कोल्हापूरचे श्री. रवींद्र सबनीस यांच्यासारखी ‘समाजवादी’ मंडळीही या बैठकीला उपस्थित राहात असत. तेव्हा पहिला मुद्दा म्हणजे वर्ष-दीड वर्ष एवढा एकच टॉपिक पुरणं शक्य नाही आणि दुसरे म्हणजे जर या बैठका-मधून हेच चालत असेल तर या ‘समाजवाद्या’ंनी तरी त्याला कडाडून विरोध करायला हवा होता.

३ : ‘फिरती चतुर्थी’ हा आढावांच्या लेखात आलेला एक महत्त्वाचा मुद्दा (पान क्र. ७). त्याविषयी मिळालेलं स्पष्टीकरण असं येरवडा जेलमध्ये मिसाखाली सध्याची जी माणसं स्थानबद्धतेमध्ये होती ती बहुतेक सर्वजण पन्नाशीच्या आसपासची किंवा त्यापुढील होती. काहीजण तर १९४८ साली सरकारी दप्तरात ‘सधाचे कार्यकर्ते’ म्हणून नोद झालेली असल्यामुळे त्या आधारावर धरून आणलेले होते यापैकी बऱ्याच जणांना शारीरिक किंवा मानसिक विवचना होत्या. तसेच अशा तऱ्हेने तुरुंगामध्ये किती काळ राहाव लागणार आहे याचा काहीच अंदाज नसल्यामुळे एकटेपणाच्या भावनेतून निर्माण होणारी अस्वस्थता या विवचनेमध्ये अधिकच भर घालित होती. यावर संघाच्या नेत्यांनी एक तोडगा शोधून काढला. तो म्हणजे या सर्व लोकांना जास्तीत जास्त काळ कोणत्या ना कोणत्या कामात गुंतवून ठेवणे. कारण तुरुंगात Either you kill the fire out or fire kills you out म्हणजेच चतुर्थीला दुर्वा खुडणे, जुड्या करणे, गणपतीच्या मूर्तीभोवती मखर किंवा विजेची रोषणाई करणे अथवा भजन, कीर्तन वगैरे कार्यक्रमांची प्रॅक्टिस करीत बसणे या सगळ्यामागील मूळ उद्देश कार्यकर्त्यांचे चित्त सतत कामामध्ये गुंतवून ठेवणे हा होता. शिवाय यापैकी बहुतेक मंडळी पंचेचाळीस-पन्नासच्या पुढील असल्याने ईश्वरभक्ती किंवा धार्मिक कार्यक्रमांमध्ये त्यांना अधिक गोडी वाटणे साहजिकच होते.

४ . याच मुद्द्याच्या शेवटी ‘थोडक्यात सागायच म्हणजे हिंदु-धर्मातील कर्मकांड हा संघजनांचा टाईम पास करण्याचा कार्यक्रम’ असं आढावांनी म्हटलेलं आहे (पान क्र. ८); पण प्रत्यक्षात चौकशा

पृष्ठ २७ वर

चक्रम्चक्री (१९)

दीर्घस्मृती विश्वनाथ

इतिहासाचे ओझे

१९७२ साली स्वातंत्र्याचा रोप्यमहोत्सव झाला त्या वेळी इंदिराबाईंच्या पराक्रमाचा सूर्य प्रखर तेजाने तळपत होता. वर्षाच्या सुरुवातीलाच पाकिस्तानचा निःसंदिग्ध पराभव त्यांनी केला. त्यानंतर झालेल्या विधानसभांच्या निवडणुकात काँग्रेसला नेहरूयुगात मिळत असे तसे भरघोस यश लाभले होते विरोधी पक्ष दिवा-भीतासारखे पडू घातलेल्या दुष्काळाच्या काळरात्रीत आपण जनतेसमोर येऊ शकू अशी आशा बाळगून होते त्यांची फारशी पन्नास कुणाला वाटत नव्हती अशा परिस्थितीत 'सागरपर्यंता हिमवत विध्यकुण्डला' पृथ्वीच्या आजवरच्या चक्रवर्ती सम्राटांनी जे केले तेच बाईंनी केले. आपल्या कर्तृत्वाची गाथा शब्दबद्ध केली. एका कालकुपीत बंदोबस्ताने ठेवली आणि युगचक्राचा एक वळसा पूर्ण झाल्यावर त्या वेळी अस्तित्वात असणाऱ्या मानवपुत्रांना तो मिळावी अशी योजना केली.

पण हल्ली युगे लवकर पालटतात. पाच वर्षांत बाईंची अवारी उलटी झाली. त्यांच्या सिंहासनाखाली ज्वालामुखी भडकला आणि सामंतसंधानी परिवेष्टिलेली ती महाराज्ञी इतिहासाच्या उकिरड्यावर फेकली गेली. तिच्या वारकीर्दीत घडलेल्या प्रत्येक गोष्टीवर सशयाची पुटे चढली. त्यामुळेच बाईंनी कालकुपीत ग्रथित केलेला सशयित इतिहास भावी पिढ्यावर लादला जाऊ नये अशा भावनेतून ती कालकुपी उकरून काढावी असे ठरविण्यात आले. ज्याच्या करालदाढा सकल वस्तूचा चुराडा करतात त्या कालाच्या छातीवर पाउलखुणा उठविण्याची आकांक्षा किती क्षणजीवी असते याचे एक विदारक उदाहरण आपल्या देखत घडले.

पण त्याचबरोबर असेही वाटल्यावाचून राहत नाही की, इतिहासाची आपली कल्पना अवास्तव गंभीर आणि म्हणूनच अगदी बालिश अशी आहे गेल्या तीस वर्षांचा इतिहास नव्याने लिहून कालकुपीत ठेवावा ही सूचना शिडकारताना शिक्षणमंत्री चुंदर यानी बरोबर सांगितले की, 'इतिहास स्वतःची काळजी घेण्यास समर्थ असतो.' पण ते हे विसरले की, हेच उत्तर कालकुपी खोदून काढू नये असा युक्तिवाद करतानाही वापरता येईल. बाईंनी खरे-खोटे काहीही लिहिले असले तरी भावी पिढ्या ते स्वीकारताना तपासून घेतल्याखेरीज राहणार नाहीत तेव्हा इतिहासाला पुरण्याचा आणि उकरण्याचा हा खटाटोप कशासाठी? हा पोरखेळ आपण केला होता हेही अनागतातील इतिहासकार शोधून काढतीलच

ऐतिहासिक पुरावा

खरी गोष्ट अशी आहे की, आपण समकालिनांनी पाठ्यावर काळे करून कितीही सज्जड पुरावा तयार करून ठेवला तरी ज्याच्यासाठी आपण असा पुरावा तयार करतो ते लोक अखेर त्याच्या विचाराच्या कलानुसारच त्या पुरावाचा अर्थ लावतात शिवपुत्र सभाजीविषयीच्या बखरी राजारामाच्या आणि ताराबाईंच्या काळात लिहिल्या गेल्या. त्यात सभाजीविषयी जेवढे म्हणून कवटाळ रचता येईल तितके रचण्यात आले लोकानी ते सर्व खरेही मानले; पण आता काळ बदलला. शिवाजीमहाराजाचा मुलगा असा व्यसनी, लपट आणि उन्मत्त असेल असे सामान्य माणसाला पटेना. झाले बेद्रे यानी नवीन सभाजी-चरित्र लिहिले त्यात तो 'जाणता राजा' झाला, संस्कृत कवी ठरला, व्यसनी नसून रसिक होता असे सिद्ध झाले. सर्व जाणकारानी सभाजीची ही नवी प्रतिमा थोडीफार वजावट करून मान्य केली. पुनः काळ फिरला तर सभाजीला वाईट दिवस येतीलही.

दुसऱ्या महायुद्धाची हकिकत तर आपल्या डोळ्यासमोर घडली, पण ते युद्ध ज्या कारणानी घडले त्या कारणाविषयी केवढे तरी मतपरिवर्तन गेल्या पचवीस वर्षांत घडले. युद्ध चालू असता आणि संपल्यानंतरही लगेच काही वर्षे असे मत दुबमल होते की, हिटलरच्या युद्धपिपासेमुळे आणि

सारी पृथ्वी पादाक्रांत करण्याच्या राक्षसी महत्वाकांक्षेतून युद्ध जगावर लादले गेले. युद्धानंतर न्यूरेन्बर्ग येथे पराभूत जर्मन नेत्यांवर खटले भरून विजयी दोस्त-राष्ट्रांनी हा समज वज्रलेप करण्याचा प्रयत्न केला, परंतु साठ सालांनंतर अग्रेसर ब्रिटिश इतिहासकार टेलर याने असे मत मांडले की, हिटलरला जग जिंकण्याची आकांक्षा होती किंवा त्या हेतूने त्याने योजना केल्या होत्या ही गोष्ट खरी नाही. युरोपात जर्मनीचे वर्चस्व प्रस्थापणे हे जर्मन मूत्सद्द्यांचे परंपरागत लक्ष्य होते आणि तेवढीच हिटलरचीही इच्छा होती. त्यानंतर अलीकडे काहीजण असेही मत मांडतात की, तुष्टीकरणाचे जे धोरण ब्रिटिश नेत्यांनी युद्धापूर्वी अवलंबिले ते जर आणखी ताणित नेले असते तर युद्ध टळलेही असते.

या उदाहरणावरून हे स्पष्ट होते की, पुरावा जवळपास तोच आणि तसाच असला तरी त्याच्याकडे पाहणाऱ्या समाजाचा कल जसा असेल तसा त्यातून अर्थ निघतो. आणखी पन्नास वर्षांनी, लोकशाही राज्यपद्धती येथे स्थिरावल्यामुळे, व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या तत्त्वाची किंमत लोकाना कमी वाटू लागली तर इंदिराबाईंच्या राजवटीकडे प्रतिकूल परिस्थितीत देशाला वैभावाकडे नेण्याचा धाडसी प्रयत्न म्हणून लोक पहातील, मग आपण आज बाईंची हुकूमशहा म्हणून कितीही नालस्ती केली तरी तिचा काही परिणाम होणार नाही. याउलट एकमुखी सत्तेला विरोधी भावना प्रवळ असेल तर बाईंची राजवट आणखीच काळघाकुट्ट रगात रगविली जाईल. कालकुप्पा पुरण्याने किंवा उकरण्याने यात काही फरक पडणार नाही. इतिहास हा प्रत्यक्ष पुराव्यापेक्षा पुरावा तपासणाऱ्याच्या मनात बहुधा असतो.

इतिहासाचा उपयोग

याचा अर्थ वस्तुनिष्ठ इतिहास या नावाची वस्तु नाहीच असा करावयाचा का? इतिहास हा नेहमी पक्षपाती दृष्टीनेच लिहिला जातो. त्याचे स्वरूप एकांगीच असा. वयाचे असे मानायचे का?

याला उत्तर असे की, जेथे पुराव्याच्या निवडीचा प्रश्न येतो तेथे थोड्या प्रमाणात का होईना, पण पक्षपाताला आणि पूर्वग्रहाला वाध उरतोच. शंभर टक्के वस्तुनिष्ठ इतिहास हा

ऐतिहासिक पुराव्यांचा केवळ एक ढिगारा होऊन वसेल. तुमच्याआमच्यासारख्या सामान्य माणसाना अशा इतिहासात काहीही रस वाटणार नाही आपण इतिहास वाचतो त्याचे कारण सद्य स्थिती कशी निर्माण झाली हे कळून घेण्याची आपल्याला उत्सुकता असते. इतकेच नव्हे तर हा इतिहास कळल्याने पुढे काय होईल याचा अंदाज आपण घेऊ शकू अशी आशा आपणाला वाटते; केवळ ऐतिहासिक पुराव्यांच्या आधारे पद्धिची गोष्ट साध्य होणे शक्य नाही आणि सद्य स्थितीची घडण जर आपण समजू शकलो नाही तर पुढे काय होणार याचा अंदाजही येणार नाही कसे ते पहा.

पेशवाई का वुडाली या प्रश्नासंबंधी भरपूर पुरावा उपलब्ध आहे. सरदेसायानी रियासतीच्या उत्तरार्धात म्हटले आहे की, नवीन पुराव्याने आणखी काही प्रकाश पडेल असे वाटत नाही. तेव्हा पेशवाईच्या पतनाचा वस्तुनिष्ठ इतिहास म्हणजे हे कागदपत्र कालानुक्रमाने लावून तयार होणारे पुस्तक असे कागदपत्र आपण वाचले, तर आपल्याला काय कारणे कळतील? जवळपास कोणतीच नाही. कारण काही कागदपत्रातून रावबाजी विलासी, बाईलवेडा, कर्तृत्वशून्य, नेमळा, धर्मभोळा असा आढळतो; तर काहीतून तो कारस्थानी, धूर्त, स्वराज्यप्रेमी पण दुर्दैवाने नाडलेला असा दिसतो.

काही कागद असे सांगतात की पेशवाईच्या अखेरीस सर्वत्र बजबजपुरी होती, कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायात नव्हता, इग्रजाची कारस्थाने मराठी मुत्सद्दयांच्या अडाणी अकलेबाहेरची होती, तर याउलट थोडेफार पुरावे असेही आढळतात की, मराठी राज्यात करबसुली कमी जुलमाची होती; वरवर बेबंदशाही दिसली तरी गावगाडा व्यवस्थित चालू होता. इग्रजांच्या कारस्थानास तोंड अशी कारस्थाने करणारी माणसे होती. अशा स्थितीत कोणत्या कागदास किती महत्त्व द्यावयाचे हे अखेर अभ्यासकाच्या तारतम्यावर सोपवावे लागते.

म्हणजे सद्य स्थितीचे किंवा ऐतिहासिक घटनेचे आपले ज्ञान हे ऐतिहासिक पुराव्यापेक्षा त्या पुराव्यांच्या भाडणीवर म्हणजेच इतिहासलेखकाच्या कल्पनेवर आणि पुराव्याच्या निकडीवर अवलंबून असते. म्हणूनच आपण कितीही खरेखोटे पुरावे तयार करून ठेवले तरी भावी इतिहासकार त्याचा कसा उपयोग करील यावर आपले नियंत्रण नसल्याने, असे पुरावे तयार करणे किंवा नष्ट करणे हा बालिश खेळ ठरतो.

यावर कोणी म्हणेल की, एखाद्या विशिष्ट घटनेविषयी निष्कर्ष काढताना इतिहासकाराच्या पूर्वग्रहाना वाब मिळतो हे म्हणणे चालण्यासारखे आहे; पण आपण जेव्हा ऐतिहासिक प्रवाहाचा विचार करतो, सांस्कृतिक, सामाजिक, धार्मिक इतिहासाच्या विस्तृत कालखंडाचा अभ्यास करतो तेव्हा विशिष्ट घटनाना महत्त्व उरत नाही अशा वेळी इतिहासकाराच्या पक्षपाती वृत्तीला मिळणारा अवसर मर्यादित असतो असा इतिहास तरी वर्तमानकालीन प्रश्न समजावून घ्यायला उपयोगी आहे की नाही?

या प्रश्नात मूढा आहे, हे कबूल केले पाहिजे. हिंदुस्थानच्या इतिहासाचा अभ्यास करून अभ्यासकांनी असा निष्कर्ष काढला आहे की, हा इतिहास लंबकासारखा प्रबल केंद्रीय सत्ता आणि फुटीर प्रादेशिक सत्ता यांच्या दरम्यान हेलकावत असतो आजपर्यंतचा इतिहास पाहता हे खरेही ठरते. मार्क्सनेही इतिहासावरून असाच एक सिद्धान्त बांधला आणि तोही मार्क्सच्या कालापर्यंतच्या इतिहासाला लावून दाखविला येतो, हे सर्वांना माहीत आहेच; परंतु येथे हे ध्यानात घेतले पाहिजे की, हे सिद्धान्त अतिशय ढोवळ आणि सरासरीच्या पद्धतीचे असतात. त्या सिद्धान्तांनी प्रत्येक विशिष्ट घटनेची संगती लागतेच असे नव्हे. उदाहरणार्थ भारतीय इतिहासावरून बांधलेल्या आणि वर उल्लेखिलेल्या सिद्धान्तातून आणीबाणीची संगती लावण्यासाठी बरीच कसरत करावी लागेल.

दुसरे असे की आजपर्यंतच्या इतिहासनिरीक्षणावरून बसविलेले ठोकळा पुढे होणाऱ्या गोष्टीचे अंदाज बांधण्यासाठी उपयोगी पडतीलच असे नाही 'ती ती पदे नित्य फिरोनि येतो' असे मानणे म्हणजे नियतीची कल्पनाशक्ती फार सकुचित आहे, असे मानणे होय.

इतिहासाचे ओझे

इतिहास हा सहसा वस्तुनिष्ठ असत नाही आणि मागील घटनावरून भविष्याचा अंदाज बांधणे व्यावहारिक शहाणपणाला घरून नाही हे येथवर पाहिले, परंतु इतिहासाकडून या दोन अपेक्षा बाळगणे निदान समजसपणाचे तरी आहे. आपल्याकडे सामान्य माणूस इतिहास वाचतो किंवा इतिहासाकडे लक्ष देतो तो या अपेक्षांनी नाही आपण इतिहासाकडे पाहतो ते आजची भाडणे भाडण्यासाठी, ती देखील जातिनिष्ठ भाडणे!

रामदास-शिवाजी संबंध, पेशवे-ताराबाई

संबंध किंवा, अगदी अलीकडे टिळक-शाहू-छत्रपती यांचे संबंध या विषयात आपल्याला रस वाटतो तो आजची ब्राह्मण-ब्राह्मणेतरातली भाडणे त्या वादात प्रतिबिंबित होतात म्हणून शिवाजी आणि रामदास कितीदा भेटले? त्याची पहिली भेट केव्हा झाली? शिवाजीमहाराज रामदासाना गुरू मानीत होते की नाही? की इतर साधुगुरूपाइतकाच मान देत होते या प्रश्नाचे चवितचवण गेली पन्नास वर्षे चालू आहे. त्यावरून हे स्पष्ट झाले आहे की, याबाबत निर्णायक पुरावा लाभणार नाही. कारण कोणताच एका बाजूला झुकणारा पुरावा दुसरी बाजू निर्णायक मानणार नाही तोच प्रकार थोड्याबहुत फरकाने इतर दोन प्रश्नांबाबत आहे.

आपण आजची भाडणे इतिहासात गोवून भाडतो त्याचप्रमाणे इतिहासातील भाडणेही तितक्याच अभिनिवेशाने आज भाडत असतो. टिळक आणि आगरकर यांच्यातील 'आघी सामाजिक की आघी राजकीय' हा वाद होऊन गेला, त्याला आता एसीहून अधिक वर्षे झाली तो वाद झाला त्या वेळी दर माणशी मत, आर्थिक समानतेची कल्पना, शिक्षणाचा प्रसार या कोणत्याच गोष्टी अस्तित्वात नव्हत्या. आज ते सदर्भ पार बदलले आहेत; पण आजही तो वाद प्रा. वाळिवे, प्रभाकर पाध्ये वगैरे मडळी ज्या अभिनिवेशाने लढवतात तो पाहून करमणूक झाल्याखेरीज राहत नाही. मागे टिळक स्मारक मंदिराच्या सांस्कृतिक शाखेच्या कार्यक्रमात बोलताना पाध्ये म्हणाले होते, 'जपतराव टिळक उदार मनाचे आहेत. या टिळक स्मारक मंदिरात आगरकरावर कार्यक्रम ठेवायला त्याची हरकत नाही.' जणू काही टिळकाना आगरकराविषयी (कदाचित्) वाटत अमलेला तिरस्कार त्याच्या नातवाने ८५ वर्षांनंतर दाखविलाच पाहिजे!

खरी गोष्ट अशी आहे की, इतिहासात होऊन गेलेली माणसे सरासरीने आज असलेल्या माणसांच्याच वकुबाची असणार. त्याचा अवाजवी भविमान बाळगणे तारतम्याला सोडून होईल. त्याची भाडणे आज भाडणे म्हणजे इतिहासाचे ओझे करून घेण्यासारखे आहे शुद्ध मंत्रीचे लक्षण असे सांगताना की, तीत मित्राच्या अस्तित्वाचे भान ठेवले जाते; पण त्याच्याकडून कोणतीच अपेक्षा मात्र केली जात नाही इतिहासाकडे पाहण्याचा निकोप दृष्टिकोन हाच असला पाहिजे.

पाकिस्तान

भुट्टोशाहीचा अस्त

वा. दा. रानडे

पाकिस्तानात लष्करी क्रांती होण्याची शक्यता 'माणूस'च्या ३० एप्रिल १९७७ च्या अंकातील लेखात मी व्यक्त केली होती, तो अदाज खरा ठरला आहे. लष्करप्रमुख जनरल शियाउल हक यानी ५ जुलैला मध्यरात्रीनंतर सत्ता हाती घेतली. पंतप्रधान भुट्टो, त्याचे सहकारी मंत्री आणि विरोधी पक्षाच्या प्रमुख नेत्यांना अटक केली. देशात लष्करी कायदा पुकारला. लोकशाहीवर आपला विश्वास आहे, ऑक्टोबरात निवडणुका घेतल्या जातील आणि लोकप्रतिनिधीकडे सत्ता सोपविण्यात येईल असे जनरल शिया यानी जाहीर केले. निवडणुकांपूर्वी राजकीय नेत्यांची मुक्तता होईल असेही त्यांनी सांगितले. पाकिस्तानात लष्करशाही आली ती जनरल शिया यानी म्हटल्याप्रमाणे खरोखरच अल्पकाळासाठी आहे की लष्करी सत्ता तेथे चिरस्थायी होईल? आम्ही फक्त शांतता व सुव्यवस्थेसाठी सत्ता हाती घेतली असून लोकसत्ता लोकप्रतिनिधीकडे सत्ता सोपविण्यात येईल अशी भाषा सर्वच लष्करी हुकूमशहा बोलत असतात; पण पुढे अनेक सबबी सांगून ते लष्करी राजवट कायम ठेवतात. जनरल शिया याच्याबाबतीत असे होणार नाही असे खात्रीपूर्वक म्हणता येणार नाही आणि जनरल शिया यानी आपले आश्वासन खरे करण्याचे ठरविले तरी सर्वच गोष्टी त्यांनी ठरविल्याप्रमाणे होतीलच असे नाही. अनेक ज्येष्ठ अधिकाऱ्यांची ज्येष्ठता डावलून जनरल शिया यानी भुट्टोनी एक वर्षापूर्वी लष्करप्रमुख (चीफ ऑफ स्टाफ)

नेमले होते. त्याच्या नेमणुकीबद्दल वरिष्ठ अधिकाऱ्यात असंतोष होता. यापैकी एखादा महत्त्वाकांक्षी सेनानी पुनः दुसरी लष्करी क्रांती करून सत्ता हाती घेण्याची शक्यता नाकारता येणार नाही. बागला देशात दोन लष्करी क्रांत्या झाल्या तसे पाकिस्तानातही घडून येण्याचा संभव आहे.

आपल्या हाती सत्ता राहत नाही, मग ती विरोधकांच्या हातीही जाऊ द्यायची नाही असा विचार करून भुट्टोनीच लष्कराला सत्ता हाती द्यायला सांगितले का? जनरल शिया यानी याचा इत्कार केला असला तरी लोकांचा त्यावर विश्वास बसत नाही भुट्टोची १९७१ मधील वागणूक पाहता ते असे करणारच नाहीत असे खात्रीपूर्वक म्हणता येणार नाही. त्या वर्षीच्या निवडणुकात शेख मुजीबुर रहमान यांच्या पक्षास नॅशनल असेम्बलीत बहुमत मिळाले होते. त्याच्या हाती सत्ता जाऊ नये म्हणून भुट्टोनी त्या वेळी लष्करी नेत्याशी संघान बांधले होते. भुट्टोचे लोकशाहीबद्दलचे प्रेम हे असे दिसाऊ होते. वाटाघाटीचा घोळ चालू ठेवायचा आणि प्रतिस्पर्ध्याला बेसावध भाटून लष्करी कारवाई घडवून आणायची हे भुट्टोचे तंत्र त्यांनी या वेळीही वापरले असणे शक्य आहे. खऱ्या गोष्टी प्रकाशात येण्यास आणखी काही काळ जावा लागेल.

ज्येष्ठ सेनानीची ज्येष्ठता डावलून भुट्टोनी गेल्या वर्षी जनरल शिया यानी लष्करप्रमुख नेमले. त्यामुळे शिया याच्याशी त्याचे चांगले संबंध असतीलही; पण इतर लष्करी अधिकाऱ्यांना भुट्टोनी दुखावले आहे. १९७१ मध्ये भुट्टोना सत्तेवर आणण्यात लष्कराचे त्या वेळेचे प्रमुख जनरल गुलहसन आणि हवाई दलाचे माजी प्रमुख एअरमार्शल अब्दुल रहीमखान यानी महत्त्वाची भूमिका बजावली होती; पण सत्ता हाती येताच दोन महिन्यांतच भुट्टोनी या दोन्ही अधिकाऱ्यांना निवृत्त करून परदेशांत वकील म्हणून पाठविले. पाकिस्तानात भुट्टोविरोधी आंदोलनाचा जोर

वाढू लागताच त्यांनी राजिनामे दिले. सेनाधिकाऱ्यांनी भुट्टोना पदच्युत करून नव्या निवडणुका घ्याव्यात असे आवाहन जनरल हसन यानी अद्येन्सहून केले होते. लष्कराच्या घोरणाचा विचार करताना ही पार्श्वभूमीही लक्षात घेतली पाहिजे.

जनरल शिया याच्या लष्करी राजवटीचे लोकांनी स्वागत केल्याच्या बातम्या आलेल्या आहेत. भुट्टो आणि विरोधी पक्ष यांच्या सघर्षातून यादवी युद्ध होण्याचा धोका दिसत होता तो टाळल्याबद्दल हे स्वागत होते. जनरल शिया यानी ऑक्टोबरात निवडणुका घेण्याचे आश्वासन दिले यामुळेही लोकमत त्यांच्याबद्दल अनुकूल झाले; पण याचा अर्थ लोकांना लष्करशाही हवी आहे असा नाही. स्वातंत्र्याच्या तीस वर्षांपैकी सोळा वर्षे पाक-जनतेने लष्करी राजवटीचा अनुभव घेतलेला आहे. लष्करशाहीच्या काळातच पाकने भारताशी दोनदा युद्धे केली व या दोन्ही युद्धात पाकचा पराभवच झाला देशापुढील प्रश्न लष्करी नेतेही समाधानकारकपणे सोडवू शकलेले नाहीत. या प्रश्नापासून लोकांचे लक्ष दुसरीकडे वेधण्यासाठीच ही दोन युद्धे त्यांनी घडवून आणली. लष्करशाही अमेघ नसते हे आयुब-राजवटीविरुद्ध यशस्वी आंदोलन करून आणि आयुबना सत्ता सोडायला भाग पाडून पाकजनतेने दाखवून दिले आहे.

ऑक्टोबरात निवडणुका झाल्यास त्यात भुट्टोच्या पक्षाची भारतातील काँग्रेससारखी गत होईल की काय आणि विरोधी पक्षांच्या आघाडीला जनतापक्षासारखे प्रचंड यश मिळेल का? पाकमधील नऊ विरोधी पक्षांनी एकत्र येऊन पाकिस्तान नॅशनल अलायन्स (पाकिस्तान राष्ट्रीय आघाडी) या नावाने संयुक्त आघाडी स्थापन केली खरी; पण यातून सघटित प्रभावी पर्यायी पक्ष कितपत उभा राहील याची शका आहे. या आघाडीत वली-

पृष्ठ २६ खर

अवती-भवती

शरद कृष्णन्

□ कलकत्त्याचा कडवा कम्युनिस्ट... ज्योतीबाबू !

मद्रासमध्ये एम्. जी. आर्. सत्तेवर आल्याचे वृत्त आले, प्रतिक्रिया-उमटली-वाटले नव्हते इतक्या सहजगत्या हे साध्य होईल असे, बघू आता काय करतो ते. पंजाबमध्ये अकाली आले किंवा शेर ए. काश्मिर काश्मीरमध्ये पुन्हा शेर ठरला तरी प्रतिक्रिया फारशा उमटल्याच नाहीत. कारण हे असे होईल असे वाटलेच होते; पण पश्चिम बंगालमध्ये डावे कम्युनिस्ट सत्तेवर आले-आणि अनेकांचे अंदाज साफ कोलमडून पडले, अनेकांना जबर धक्का वसला, अनेकांना आनंद झाला तर जनता आणि काँग्रेस हे दोन्ही नको असलेल्या मडळींना काळाची पावले कोणत्या दिशेने पडत आहेत याची जाणीव आली म्हणे. थोडक्यात असे म्हणू की, इतक्या विधान-सभांच्या निवडणुका झाल्या, पण खरी निवडणूक गाजविली ती पश्चिम बंगाल सरकरणाच्या कम्युनिस्टांनी ! हे काही नाकारता येणार नाही. केरळमध्ये कम्युनिस्ट म्हटल्यावर जसे चटकन इ. एन्. एस्. नंबुद्रिपाद डोळ्यासमोर येतात तसे बंगालमध्ये कम्युनिस्ट म्हटल्यावर ज्योती बसू डोळ्यासमोर येतात. बंगालमध्ये कम्युनिस्ट मार लावत अथवा विजयी होवत-थोडक्यात म्हणजे बंगालमधील कम्युनिस्टांसंबंधीचे कोणतेही वृत्त असो-ज्योती बसू प्रकाशक्षोतामध्ये न्हाऊन निघणार अशी परंपराच आहे ती या वेळीही खडित झाली नाही.

साठी उलटून गेलेल्या ज्योतीबाबूंनी पश्चिम बंगालमधील सत्ता-सूत्रे हाती घेतली आहेत. पश्चिम बंगालचे मुख्य मंत्रीपद ते प्रथमच भूषीत असले तरी सत्ता त्यांना अगदी नवीन नाही. १९६७ आणि १९६९ साली प. बंगालमध्ये सत्तेवर असलेल्या डाव्या संयुक्त आघाडीच्या सरकारमध्ये ज्योतीबाबू उपमुख्यमंत्री होते आणि गृहखात्यासारखे अत्यंत महत्त्वाचे खाते त्यांच्याकडे होते. ज्योतीबाबूंचा असा दावा आहे की, काँग्रेसच्या कारस्थानामुळे कम्युनिस्ट बदनाम झाले आणि पाच वर्षांची काँग्रेस राजवट आली काँग्रेस काय करू शकते याची झलक दिसून आली आणि लोकानी पुन्हा एकदा आमच्यावर जबाबदारी टाकली. कायम 'घोती-कुडता' अशा पेहरावामध्ये वर्षानुवर्षे वावरणारे ज्योतीबाबू-प्रथमदर्शनी एखाद्या प्राध्यापकासारखे दिसतात, परंतु डावी चळवळ मजबूत उभी राहावी म्हणून अन्य कोणीही केले नसतील असे अचाट परिश्रम-ज्योतीबाबूंनी गेल्या तीस वर्षांमध्ये केले आहेत. डॉक्टर निशिकान्त बसू या यशस्वी डॉक्टराचे ज्योतीबाबू हे द्वितीय चिरंजीव. राजकारणाचे आणि त्यातही डाव्या राजकारणाचे खूळ आपल्या पोरान्या डोक्यात शिरले

असे त्यांना स्वप्नातही वाटले नव्हते ! बॅरिस्टर करण्यासाठी त्यांनी पोराला विलायतेला पाठविला आणि पोरगा-अभ्यासापेक्षा राजकीय धडामोडीमध्ये जास्त रस घेऊ लागला. त्या वेळी ज्योतीबाबूंच्या सभोवताली अनेक बुद्धिमान तरुण होते. त्यांपैकी कित्येक पुढे भारतीय राजकारणामध्ये नावारूपालाही आले. पी. एन. हक्सर, रजनी पटेल, भूपेश गुप्ता आणि ज्योतीबाबूंचे अत्यंत जिवलग स्नेही आणि प. बंगालचे अॅडव्होकेट जनरल म्हणून नव्यानेच नेमणूक झालेले श्री. एस्. के. आचार्य ही मडळी त्या वेळी विलायतेत एकाच झेंड्याखाली काम करीत होती. इंडिया मजलिस आणि कृष्ण मेनन यांची इंडिया लीग यांच्याशी त्यांचा संबंध होता. भारतामध्ये आल्यावर बसू कोर्टांमध्ये जाऊ लागले. आपला मुलगा बकिलीमध्ये लक्ष घालीत नाही याची निशिकान्त बसूना विलक्षण खत वाटत होती. तथापि याबाबत मुलाशी ते फारसे बोलले नाहीत ज्योतीबाबूंचा जीव ग्यायालयाच्या शुष्क वातावरणामध्ये गुदमरून जाऊ लागला आणि बकिलीला चक्क रामराम ठोकून त्यांनी रेल्वे-कामागारांची चळवळ उभी करण्याचे ठरविले. विचारसरणीने तर ते कडवे डावे होतेच. तेव्हा त्यांनी कम्युनिस्टपक्षाचा पूर्ण वेळ कार्यकर्ता म्हणून काम करण्यास प्रारंभ केला तेव्हा त्यांच्या मित्रमडळींना ती एक स्वाभाविक गोष्ट वाटली १९४० साली त्यांनी पहिला विवाह केला आणि १९४१ साली ते विघ्न झाले. पुढे पाच-सात वर्षे पक्षाच्या कामात गेली. आदोलने जशी होतील, त्याप्रमाणे तुरुंगामध्ये येणे-जाणे चालू होतेच १९४९ साली पक्षातर्गत तणाव निर्माण झाले बसूंचे एक जिवलग सहकारी श्री. एस्. के. आचार्य यांची पक्षातून हकालपट्टी झाली. ज्योतीबाबूंचे भवितव्यही अनिश्चित होते; पण त्या वेळी त्यांच्यावर कोणतेही संकट आले नाही. त्या वेळी पक्षामध्ये ज्यांचे वर्जन एकदम वाढले अशा मडळींपैकी एक म्हणजे इंद्रजित गुप्ता. आज ते उजवे कम्युनिस्ट म्हणून ओळखले जातात. ते बसूंचे कडवे विरोधक आहेत. पक्षांतर्गत वातावरण तणावाचे असतानाच ज्योतीबाबूंनी १९४९ मध्ये दुसरा विवाह केला. त्याची पत्नी सौ. कमल बोस यांचा राजकारणाशी सुतराम संबंध नाही. प. बंगालला अशी पूर्ण घरेलू पत्नी असलेला मुख्य मंत्री प्रथमच मिळत आहे ज्योतीबाबूंना दोन मुले आहेत. आपल्या मुलाने राजकारणामध्ये लक्ष घालावे ही गोष्ट त्यांना आवडली नाही. त्यांची जी काही थोडीफार मालमत्ता होती ती त्यांनी आपला मोठा मुलगा आणि पत्नी यांच्या नावे केली आहे. त्याची राहणी अत्यंत साधी आहे. स्वतःचे कपडे स्वतः घुष्याची त्यांची सवय अजूनही टिकून आहे. आपल्या साधेगणाचे त्यांनी कधीही भाडवल केले नाही. स्वतःसंबंधी ते फारच थोडे बोलतात. त्यांच्यासंबंधीची माहिती घरामधील इतर मागासांकडून मिळवावी लागते.

पृष्ठ २२ वर

नवनव्या देशांच्या अंतर्गत कारभारात ढवळाढवळ करून आपल्याच हाताने आपली अन्न चालवून बसण्याची रशिया आणि अमेरिका या राष्ट्रांना सवय लागलेली आहे. किसिजरच्या अस्तानंतर अमेरिकेचे विस्तारवादी धोरण काही काळापुरते तरी वास्तववादी बनलेले दिसते; परंतु अरब राष्ट्रांनी (विशेषतः इजिप्तने) वारंवार धक्के देऊनही रशिया काही शिकेल असे दिसत नाही. उत्तर आफ्रिकेतून काढता पाय घ्यायला लागल्यानंतर आता दक्षिण आफ्रिकेकडे रशियाने मोर्चा वळविला आहे.

दक्षिण आफ्रिकेतील युगांडा, सोमालिया आणि मोझाविक ही राष्ट्रे रशियावादी बनलेली आहेत आता लगतचे लक्ष्य अंगोला आहे; पण अंगोलाच्या बाबतीत रशिया जेवढा उत्साही नाही, तेवढा क्युबा हा देश-म्हणजे क्युबाचा सर्वेसर्वा असणारा फिडेल कॅस्ट्रो हा अध्यक्ष-उत्साही आहे

रशियाचा आदर्श डोळ्यापुढे ठेवणारा फिडेल कॅस्ट्रो हे एक वादळी व्यक्तिमत्त्व आहे. क्युबाने सध्या अंगोला या दक्षिण आफ्रिकेमधील राष्ट्रातच आपले सैन्य घुसविले आहे याला नाव अर्थातच क्रांतीला मदत असे आहे. Popular Movement for Liberation of Angola (MPLA) या अँगोस्टिन्हो नेटोच्या नेतृत्वाखालील संघटनेला मदत म्हणून हे सैन्य गेले आहे. १९६० सालीच कॅस्ट्रोने जेथे जेथे दडपशाहीविरुद्ध लोकमताचा उठाव होत असेल, तेथे तेथे सशस्त्र मदत व वेळप्रसंगी सैन्य मदत करण्याची तयारीही दर्शविली होती; पण प्रत्यक्ष मदत करणे वेगळे व मदतीची घोषणा करणे वेगळे. रशियाही या अत्युत्साही घोषणेविषयी साक्ष होता. त्याहून जे अशा उठावांना पूर्ण शक्तीनिशी पाठिंबा देणार नाहीत व केवळ पत्रके काढून गप्प बसतील, ते खरे कम्युनिस्ट नव्हेतच असाही सिद्धान्त कॅस्ट्रोने मांडला. यामुळे बऱ्याच देशांशी असणारे रशियाचे संबंध ताणले गेले. कारण कॅस्ट्रोच्या प्रलापामागचा बोलविता घनी रशियाच आहे अशी कोणाचीही समजूत व्हावी अशी त्या वेळी परिस्थिती होती. आपली आश्वासने केवळ शाब्दिक नाहीत हे सिद्ध करण्यासाठी कॅस्ट्रो आतुर होता. चे गव्हेरा हा क्रांतिकारक बोलिव्हियाला

(बोलिव्हिया दक्षिण अमेरिकेत, क्युबाच्या जवळ तर कांगो द. आफ्रिकेत) जाण्यामागी त्याने कांगोमध्ये १९६५ साली उठावाचा प्रयत्न केला होता. तेव्हा आर्थिक आणि मिलिटरी अशा दोन्ही स्वरूपाची मदत क्युबाने केलेली होती. त्यानंतर १० वर्षे क्रांतीच्या नावाचा फक्त जप करीत राहिल्याने लॅटिन अमेरिकेतल्या इतर राष्ट्रांचा (व्हेनेझुएलासारख्या) क्युबावरील विश्वास उडाला. या विश्वासावर शिक्कामोर्तब व्हावे म्हणून क्युबा प्रयत्नशील आहे. बाकी दक्षिण आफ्रिकेमध्ये अयशस्वी झाल्याने रशियाही अस्वस्थ आहे. त्यामुळे जेव्हा क्युबाहून या MPLA च्या सैन्याला मदत पोचविण्याची वेळ आली तेव्हा क्युबाला अमेरिका व इतर क्युबाजवळच्या (कॅरिबियन स्टेट्सचा) प्रचंड विरोध झाला. तेव्हा समुद्रमार्गे व वायुमार्गे अंगोलातील क्युबाच्या सैन्याला रशियाहून प्रत्यक्ष मदत करण्यात आली.

National Union for the Total Independence of Angola (Unta) ही अंगोलातील दुसरी शक्ती हिच्याशी MPLA च्या बाजूने लढण्यासाठी क्युबाने सैन्य उतरलेले आहे; परंतु कॅस्ट्रोला स्वतःला वाटले त्याहून हे प्रकरण महामात गेले आहे आज आंतरराष्ट्रीय परिस्थिती अशी आहे की, अमेरिका व रशिया ह्याच दोन कर्तुमकर्तुम् शक्ती राहिलेल्या नाहीत अतिपूर्वचा जपान, मध्यपूर्वेतील तेलाच्या खाणी बाळगणारी अरब राष्ट्रे ही नवी सत्ताकेंद्रे उदयास येत आहेत. त्यांच्याकडे लक्ष देण्याखेरीज कोणत्याही देशाचे जागतिक परिस्थितीतील अधिक स्थान भक्कम होणे अशक्य आहे. केवळ एकट्या रशियाचा पदर धरून क्युबा फार पुढे जाणे अशक्य आहे. विशेषतः भौगोलिकदृष्ट्या क्युबा अमेरिकेच्या इतक्या जवळ आहे की, अमेरिकेशी फारसे तणावाचे संबंध ठेवणे त्याला फायदेशीर नाही क्युबाचा सगळा जोर आंतरराष्ट्रीय बाजारात ठरणाऱ्या साखरेच्या किमतीवर आहे. कारण १९५९ पासून या एका पदार्थावर क्युबाचे अस्तित्व टिकून आहे. १९७४ साली ज्या साखरेचा भाव एका पौडाला ६६ सेंट्स होता, त्याच एका पौडाला आज फक्त १० सेंट्स पडतात. यामुळे क्युबा ह्यादरला आहे. रशिया हा आपल्या बगलबच्च्यांना साधन-

परराष्ट्रीय घडामोडी

रशियन साम्राज्यवादाचा नवा बुरखा

चंद्रशेखर

सामग्रीची, अन्नाची वा पैशाची मदत कधीच प्रचंड प्रमाणात करू शकलेला नाही. अमेरिकेचा क्युबावरचा रोष इतका पराकोटीचा आहे की, पश्चिम युरोपातून जी यंत्रसामग्री अमेरिका आयात करते, त्यात जर या पश्चिम युरोपीय देशांनी क्युबाकडून घेतलेले निकेल वापरलेले असेल, तर ती यंत्रसामग्री वगळली जाते. साहजिकच पश्चिम युरोपीय देश आपल्या व क्युबातील व्यापाराचा फेरविचार करीत आहेत, क्युबाला मासे, साखर आणि तंबाखू यांच्या निर्यातीसाठी जेवढा उपयोग अमेरिकन बाजारपेठेचा होईल, तेवढा जगातल्या कोणत्याच देशाचा होऊ शकणार नाही. रशिया हा दूर उभा राहून क्रांतीला तोंडी आशीर्वाद देण्याखेरीज फारसे काही करीत नाही ही वस्तुस्थितीची कडू गोळी कॅस्ट्रोला पचनी पडायला लागलेली आहे आणि त्यामुळेच सोळा वर्षांत प्रथमच एक सप्टेंबरपासून दोन देशांत वकिलांची देवाणघेवाण करण्याचे ठरविण्यात आले आहे.

याच वेळी क्युबा मोठ्या नाजूक परिस्थितीत सापडला आहे. एकीकडे अंगोलातून पूर्णपणे माघार घेतल्याखेरीज (आज अंगोलामध्ये क्युबाचे १९००० सैनिक व तंत्रज्ञ आहेत.) त्याच्याशी राजनैतिक पातळीवरून कोणतीही बोलणी सुरू होणे अशक्य आहे असे जिमी कार्टरने जाहीर केले आहे. अंगोला हा देश रशियाकडून घेतलेल्या ३०० दशलक्ष डॉलर्स या कर्जात आकंठ बुडाल्याने त्याला रशियाच्या मजीनुसार वागण्याशिवाय पर्याय नाही. (आणि स्वतःच्या हिमतीवर MPLA उभी राहू शकत नाही.) क्युबा स्वतः संरक्षणकर्ज सोडून रशियाचे १९७४ अखेर ४३० कोटी डॉलर्स देणे लागत होता. चीनमध्ये माओने जशी The Great Leap Forward जाहीर केली होती, तशीच जाहीर करूनही त्या उडीसारखीच ही क्युबातील उडीही लक्षाच्या बऱ्याच अलीकडे पडल्याने आणि शहरी भागातील नागरिकांच्या मागण्या वाढल्याने रशियाला प्रसन्न राखण्याखेरीज क्युबालाही दुसरा मार्ग नाही आणि रशिया क्युबामार्फत अंगोला काबीज करू इच्छितो हे सूर्यप्रकाशाइतके स्वच्छ चित्र आहे.

अशा रीतीने पूर्णतः तात्त्विक भूमिकेचा

बुरखा घेऊन क्युबाने अंगोलात प्रवेश केल्यावर धरले तर चावते न सोडले तर पळते अशी परिस्थिती त्याने स्वकर्तृत्वाने निर्माण केली आहे. लॅटिन अमेरिकेतील इतर देशांशी असणाऱ्या संबंधांवरही क्युबाने या घाडसी भूमिकेने अनिष्ट परिणाम केलेले आहेत. दुसऱ्या देशाच्या सार्वभौमत्वावरील अनधिकृत अतिक्रमण आणि देश गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठी करण्यात आलेली लष्करी मदत यांतील सीमारेखा फार अस्पष्ट असल्याने क्युबा जरी याला क्रान्तीला मदत असे गोंडस नाव देत असला तरी हा रशियन साम्राज्यवादाचा नवा बुरखा कशावरून नाही? असा प्रश्न या देशापुढे उभा रहाणे सहज शक्य आहे. त्यातून क्युबाने मोठ्या प्रमाणावर, लांब अंतरावर (अमेरिकेतून आफ्रिकेत) हलवता येणारे, अत्याधुनिक शस्त्रास्त्रे बाळगणारे सैन्य ही उभी भीती आहेच. पेरू, व्हेनेझुएला आणि अर्जेन्टिना ही राष्ट्रे याच अपेक्षेने व भीतीने त्रस्त आहेत.

अशा गुंतागुंतीच्या परिस्थितीतून तोडगा म्हणून २००, २०० च्या संख्येने दर आठड्याने क्युबन्स अंगोलातून माघारी बोलावण्यात येतील असे कॅस्ट्रोने कवळ केल्याचे स्वीडनच्या पंतप्रधानाने जाहीर केले; पण या गोष्टीला वर्ष लाटूनही त्या दिशेने काहीही हालचाल झालेली नाही. उलट नुकतीच स्वतः आमंत्रणे लावून घेऊन फिडेल कॅस्ट्रोने

झांबिया, मोझंबिक टांझानियाला वादळी भेट दिली आणि नुकतीच उचलवांगडी झालेल्या बिचाऱ्या पॉडगॉर्नीला, ज्याची जेट अनेक महिने आधी निश्चित होती, औपचारिक बोलण्यावरच समाधान मानावे लागले. त्यामुळे 'फिडेल कॅस्ट्रोशी सहकार्य' हे आजकाल अमेरिकेत व युरोपात अशक्य गोष्टीचे उदाहरण झाले आहे. तरीमुद्धा आर्थिक चटके कॅस्ट्रोला अमेरिकेशी बोलणी करायला भाग पाडणार अशी स्पष्ट चिन्हे आहेत. यापुढचे कोणते वळण वॉशिंग्टन-हवाना (क्युबाची राजधानी)-लुआंडा (अंगोलाची राजधानी)-माँस्को या बहुमुञाकृतीत समाविष्ट होते हे पहाणे उद्बोधक ठरेल. कारण बहुतांशी यावरच रशियाचे दक्षिण आफ्रिकेतील अस्तित्व अवलंबून आहे. विशेषतः झांबियाचा अध्यक्ष केनेथ कौंडा याने रशियाचा कडक शब्दात निषेध केल्यावर व टांझानियाचा अध्यक्ष ज्युलियस न्येरेरे याने रशियाला दक्षिण आफ्रिकेतील समर्थ शक्ती म्हणून आपण ओळखत नाही या शब्दात रशियाचे वाभाडे काढल्यावर रशिया मोठ्या चमत्कारिक अवस्थेत सापडला आहे. यातून जुनेच साम्राज्यवादाचे धोरण रशिया अवलंबितो की झाले ते शक्तीचे प्रदर्शन फार झाले असे म्हणून क्युबात माघार घ्यायची परवानगी देतो हा अभ्यसनीय विषय आहे. □

नियोजन मंडळाची पुनर्रचना

नारायण वेद्य

सभासद, पुणे म. न. पा.

नियोजनमंडळ बरखास्त होणार अशा बातम्या मध्यंतरी खूप पिकल्या. (का मूहाम पिकविल्या गेल्या?) त्या पार्श्वभूमीवर नियोजनमंडळाची झालेली पुनर्रचना उठून दिसते; पण ही देशाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाची घटना होय. नियोजनमंडळाचे उपाध्यक्ष ही एक महत्त्वाची जागा मानण्यात येते. नियोजनाचा अभ्यासपूर्ण आराखडा तयार करणे व त्याची कार्यवाही करणे ही महत्त्वाची कामे उपाध्यक्षाला पार पाडावी लागतात. गेल्या अर्ध शतकातील जुन्या पिढीतले नामवंत अर्थशास्त्रज्ञ प्रा. घनजयराव गाडगीळ यांनी काही वर्षे उपाध्यक्षपदाची जागा भूषविली होती. हा अपवाद सोडला तर हे पद एखाद्या राजकारणी व्यक्तीकडे किंवा सनदी नोकराकडे तरी असे. यापूर्वीचे नियोजनमंडळाचे उपाध्यक्ष श्री. पी. एन्. हक्सर याचे जागी मुंबई विद्यापीठाच्या अर्थशास्त्र विभागाचे प्रमुख व जागतिक कीर्तीचे प्रसिद्ध अर्थतज्ज्ञ श्री. डी. टी. लकडावाला यांची झालेली नेमणूक म्हणजे नियोजनमंडळावर नोकरशाही किंवा 'राजकारण' याचे आतापर्यंत असलेले वर्चस्व संपुष्टात आल्याची खात्री होय.

इतर सभासदात दिल्ली स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्सचे व्यातनाम अर्थतज्ज्ञ डॉ. राजकृष्ण यांचा समावेश करण्यात आला आहे. हे पूर्वी अॅग्रिकल्चरल प्रायसेस कमिशनचे सभासद होते; परंतु तज्ज्ञ म्हणून त्यांनी दिलेल्या निर्णयावर राजकीय दबाव येऊ लागल्यामुळे त्यांनी राजीनामा दिला होता. श्री. व्ही. जी. राजाध्यक्ष हे आणखी एक सभासद आहेत. पूर्वीच्या नियोजनमंडळावर ते सल्लागार म्हणून होते. तिसरे सभासद बी. शिवरामन पूर्वीच्या नियोजनमंडळाचे सभासदच होते.

यांचा कृषिअर्थव्यवस्थेचा अभ्यास दाडगा असून हिंदुस्थान लिम्हरमधील व्यवस्थापनतज्ज्ञ म्हणून त्यांचा अनुभव फार मोठा आहे. कॉन्व्हेनंटमन्त्री पूर्वी नियोजनमंडळाचे सभासद असत. ती प्रथा काही वर्षांपासून बंद करण्यात आली होती. फक्त अर्थमन्त्री तेवढे नियोजनमंडळाचे सभासद असायचे. आता अर्थमन्त्री श्री. एच्. एम्. पटेल याचे व्यक्तिरिक्त गृहमन्त्री श्री. चरणसिंग आणि सरक्षणमन्त्री श्री. जगजीवनराम यांचा सभासद म्हणून समावेश करण्यात आलेला आहे. नियोजनमंडळाच्या आराखडाची कार्यवाही चांगल्या पद्धतीने व परिपूर्ण व्हावी अशासाठी हा नवा बदल आहे असे मानण्यात येते.

नेहरू आणि नियोजन

नियोजनाची कल्पना आपल्या देशाला अगदीच नवीन नाही. अगदी ब्रिटिशांच्या काळातसुद्धा नियोजनावर बराच विचार झालेला आहे. भारताच्या नियोजनाची कल्पना प्रथम मांडली सर एम्. विवेकेश्वरय्या यांनी. १९३४ साली भारतीय नियोजनावरील पहिले पुस्तक 'प्लॅन्ड इकॉनॉमी फॉर इंडिया' हे त्यांनी प्रसिद्ध केले. १९३७ साली अखिल भारतीय काँग्रेसने श्री. जवाहरलाल नेहरूंच्या अध्यक्षतेखाली राष्ट्रीय नियोजन समिती स्थापन केली होती; परंतु राजकीय स्थित्यंतरे फार वेगाने होत असताना १९४२ ते १९४६ या काळात या समितीचे काम थांबले होते. त्यानंतर १९४९ साली या समितीने आपली योजना सादर केली. हे नियोजनाचे कार्य चालू असतानाच बॉम्बे प्लॅन, पिपल्स प्लॅन, गांधीयन प्लॅन, पोस्ट वॉर रिकन्स्ट्रक्शन प्लॅन, दि कोलंबो प्लॅन

फॉर इंडिया याचे आराखडे तयार झाले होते. जुलै १९५१ मध्ये नियोजनमंडळाने पहिल्या पंचवार्षिक योजनेचा (१९५१ ते ५६) आराखडा सादर केला. या आराखडाचे (ड्राफ्ट प्लॅन) दोन भाग होते. पहिल्या भागामध्ये (ज्या योजना त्या वेळी कार्यवाहीत होत्या त्याच्यावर) १४९३ कोटी रु खर्ची टाकले होते. दुसऱ्या भागामध्ये काही योजनांचा समावेश होता, परंतु त्यासाठी परकीय मदत मिळाली तरच ३०० कोटी रु. मजूर करण्याची तरतूद त्यात होती या आराखडावर त्या वेळची राज्यसरकार, केंद्रसरकार आणि जनता यांनी केलेली प्रखर टीका लक्षात घेऊन नियोजनमंडळाने पहिला आराखडा बदलला आणि डिसेंबर १९५२ मध्ये अंतिम योजना सादर केली.

१९३७ पासून श्री. जवाहरलाल नेहरू यांचा भारतीय नियोजनाची प्रत्यक्ष सबब आला तो १९६४ पर्यंत. या काळात तयार झालेल्या स्वतंत्र भारताच्या नियोजनात त्यांचा जसा मोठा वाटा होता तसेच त्याच्या नियोजनासंबंधीच्या धारणांची आणि धोरणांची छाप त्यावर होती. म्हणून त्यांना भारतीय नियोजनाचे शिल्पकार म्हणतात. त्यांचे कारकीर्दीत अर्थमंत्र्याव्यतिरिक्त शेती, उद्योग, परदेशव्यापार आणि संरक्षण उत्पादन या खात्याच्या मंत्र्यांना नियोजनमंडळात स्थान असे. त्या काळात नियोजन मंडळ वैभववाच्या शिक्षारावर होते. इतके की त्याला वरिष्ठ मंत्रिमंडळ (super cabinet) म्हणत. या मंत्र्यांचा (म्हणजे खात्याचा) नियोजनमंडळात समावेश असण्याचे कारण अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने ही खाती महत्त्वाची. मध्यंतरी ही प्रथा बंद होती. आता नव्याने

गृहमंत्री आणि सरंक्षणमंत्री यांचा समावेश त्यांत झालेला आहे; परंतु अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने देशाची संपत्ती वाढविण्याचा विचार कृषि आणि विदेश-व्यापार या खात्यानाही प्रमुखपणे करावा लागतो. नियोजनात कृषि-उद्योगाचे स्थान सर्वांत वरचे मानावयास हवे त्या दृष्टीने या खात्याच्या मंत्र्याचाही समावेश नियोजनमंडळात व्हावयास पाहिजे.

यामुळे नियोजनमंडळातील अर्थतज्ज्ञाच्या स्वतंत्र विचारप्रणालीवर राजकीय दबाव येईल असे काही टीकाकार म्हणतात; परंतु भागील नियोजनमंडळात अर्थतज्ज्ञाचा 'भरणा' होताच आणि तरीही राजकीय दबाव व आडव्याठभ्या राजकीय प्रवाहाचे वर्चस्व हे काही कमी नव्हते. म्हणून नियोजनमंडळाला नियोजनाचे घोरण आणि कार्यवाही यामध्ये सामंजस्य, सहकार्य आणि क्रान्तिकारक बदल साधवावयाचे असतील तर तज्ज्ञता आणि राजकीय मान्यता यांचा समन्वय साधला पाहिजे.

यशस्वी नियोजनासाठी

अनेक देशात नियोजनाची आखणी यशस्वीपणे पार न पडल्याची व त्याप्रमाणे कार्यवाही न झाल्याची म्हणजे थोडक्यात कमी-अधिक प्रमाणात नियोजन फसल्याची उदाहरणे आहेत. त्याची कारणेही स्थलकालपरत्वे अनेक असतात एक म्हणजे देशाच्या आगामी पन्नास वर्षांच्या गरजा कोणत्या राहातील याचा नेमका अंदाज आला पाहिजे. दुसरे म्हणजे जनतेत अगदी खालपर्यंत-म्हणजे खेड्यातल्या गरीब घटकापर्यंत ज्याचा सबंध पोचतो अशा राजकीय आणि सामाजिक कार्यकर्त्यांचा विचार आणि तज्ज्ञाचा विचार यामध्ये समन्वय पाहिजे. तिसरे म्हणजे वरती केवळ अर्थतज्ज्ञ नेमून खाली होणारी नियोजनाची प्रत्यक्ष कार्यवाही नोकरशाहीवर सोपवून नियोजन कधीही यशस्वी होत नाही असा अनुभव आहे. त्यामुळे योजना साकार होणे आणि त्याचे मूल्यमापन करणे हे दूर राहाते म्हणून केवळ नियोजनमंडळाची पुनर्रचना करून भागणार नाही नियोजनमंडळात चांगले चार दोन सभासद घेतले आणि बाकीची वरपासून खालपर्यंत यंत्रणा तीच ठेवली तर सर्व श्रम आणि पैसा पाण्यात जाईल.

म्हणून नियोजनमंडळाचे काम आणि कार्यकारी यंत्रणा याची पुनर्रचना आताच करणे अगत्याचे आहे. ज्याप्रमाणे राष्ट्रीय स्तरावर नियोजनमंडळ आहे त्याचप्रमाणे या नियोजनमंडळाने प्रातनिहाय नियोजन-समित्या स्थापन करून सहा महिन्यात त्याचे कडून अहवाल मागवावेत. काही प्रांत लहान असतात आणि अनेक प्रांतात विभागलेला भागासलेला प्रदेश मोठा असेल तर विभागीय नियोजनसमिती (Regional Planning Board) स्थापन करावे. उदा० ईशान्य आणि पूर्वभारतात अरुणाचल, आसाम, मेघालय, त्रिपुरा, मणिपूर आणि नागालॅंड व मिझोराम असे प्रांत आहेत. लोकवस्ती विरळ, बराच प्रदेश जंगलव्याप्त, भिन्न भिन्न आदिवासी व वनवासी जमातींची सामाजिक-आर्थिक व्यवस्थापद्धती भिन्न, बेकारी किंवा अपूर्ण रोजगारीचा भीषण प्रश्न, नैसर्गिक साधनसंपत्ती मात्र भरपूर, सर्वांना काम पुरविण्याची क्षमता चांगली अशी या भागाची स्थिती आहे तेव्हा या भागासाठी 'देशातला एक प्रयोग' म्हणून भारतीय नियोजनमंडळातर्गत स्वतंत्र नियोजनसमितीची स्थापना करणे हिताचे ठरेल.

अशा देशव्यापी विविध समित्यांचे अहवाल एकत्र करून त्या त्या गरजेनुसार सहाव्या पंचवार्षिक योजनेचा आराखडा तयार केला जावा. या समित्या पुढे आराखड्याची कार्यवाही करण्यास आणि मूल्यमापन करण्यास उपयोगी पडतीलच; परंतु ज्या योजना प्रांताच्या कक्षेत असतात आणि (उदा. महाराष्ट्रातील धरणाच्या जागांचा प्रश्न) राजकीय दबावामुळे व राजकीय स्थित्यंतरामुळे (म्हणजे मंत्री बदलल्यामुळे) ज्याचे भवितव्य अधिकारमय राहाते त्याची कार्यवाही होण्यात कोणाचा हस्तक्षेप होणार नाही.

उंदीर आणि अर्थशास्त्र !

मिझोराम. भारतातला अगदी पूर्वेकडचा लहानसा प्रदेश तिथल्या भाषेत मि म्हणजे व्यक्ती. झो म्हणजे पहाडी प्रदेश. मिझो म्हणजे डोंगराळ मुलखातले रहिवासी आणि मिझोराम म्हणजे मिझो लोकांचा प्रदेश. या प्रदेशात उंदीर म्हणजे एक प्रचंड भीतीच ! त्याचे कारण फार मजेदार आहे.

या प्रदेशाला 'बाबू'चे वरदान आहे. बाबूचे प्रचंड पीक येते. हे बाबू अनेक वर्षांनंतर एकदा फुलारतात आणि नंतर वळतात. असे दिसते की, नव्याने उगवणारा बाबू ४८ वर्षांनी फुलतो. बाबूच्या फुलाच्या बिया तयार होतात. उंदीर जेव्हा या बिया खातात तेव्हा 'एखाद्यावर सूड उगवावा' अशी त्याची वीण होते. ते पिकांवर आणि खाद्यपदार्थांवर तुफान हल्ला चढवितात आणि फडशा पाडतात. समजा, तेथील उंदराना बाबूच्या सगळ्या बिया खाऊन टाकण्याची बुद्धी झाली तरी हरकत नाही. पुन्हा नवे बाबू उगवायला नकोत, ४८ वर्षांनी जवान होऊन फुलायला नकोत, त्यापासून बिया तयार व्हायला नकोत आणि त्या खाऊन उंदराची प्रजा वाढायला नको ! परंतु तसे होणे नाही. पुरेशा बिया शिल्लक ठेवल्या जातात, पुन्हा बाबूची झाडे उगवतात व पुन्हा ४८ वर्षांचे चक्र चालू राहाते.

आणि हा ताप एवढ्याने थांबत नाही !

कारण बाबूच्या वेगवेगळ्या जाती वेगवेगळ्या वेळी फुलारतात. टिंग नावाची बाबूची जात १९२९ मध्ये बहरास आली होती. तेव्हा उंदराची झालेली 'स्वारी' महाभयानक होती. हीच बाबूची जात १९७७ मध्ये पुन्हा बहरणार आहे. मिझो लोकानी आत्तापासूनच त्याचा घसका घेतला आहे आणि उंदराविरुद्ध त्यांनी अगोदरपासूनच युद्ध पुकारले आहे. १९५९ मध्ये माऊ नावाची जात फुलारली होती तेव्हा उंदरांमुळे अन्नधान्य संपून जो दुष्काळ पडला तो लोकांच्या अजून लक्षात आहे, पण ही बाबूची जात '२००७' मध्ये पुन्हा बहरणार !

'बाबू' हा मिझोरामचा कल्पवृक्ष ! दुष्काळाचे संकट तोट्याचे का ते सकट सोसूनही बाबूचे उत्पन्न फायद्याचे हा विषय अभ्यासावा अर्थतज्ज्ञांनीच !

आणीबाणीतल्या घुळवडीनंतर प्रथमच इंदिरापुत्र संजय गांधी यांची गेल्या आठवड्यात झालेली सफलीक मुंबईभेट भलतीच गाजली.

यापूर्वी आणीबाणीत संजय गांधी दोन वेळा मुंबईला व्ही. आय. पी. बनून आले होते त्या पार्ष्णमीवर त्यांची 'ही' भेट त्यांना स्वतःलाच वेगळी वाटली असेल यात काही शंका नाही. यापूर्वी गांधी सरक्षणमंत्री श्री. बन्सिलाल यांच्या समवेत भारतीय वायुदलाच्या खास विमानाने आले होते. त्याच्यासमवेत श्रीलंकेच्या पंतप्रधान सिरि-माओ भंडारनायके यांचे चिरंजीव श्री. अतुरा भंडारनायकेही होते. खरे तर ही भेट संजय-साठी सुखरूप व 'दर्जा'ला साजेशी व्हावी यासाठी बळचे श्री. बन्सिलाल यांना वेढीस घेऊन वायुदलाच्या विमानाची सोय करण्यात आली होती. रस्त्यावर दुतर्फा भाडोत्री लोक २० कलमी-पाच कलमीच्या घोषणा देत होते. मुख्य मंत्री श्री. चव्हाण त्याची बॅग घरीत होते. वा! अपूर्व थाट होता यापूर्वीच्या त्यांच्या दोन दोऱ्यांचा !

त्या वेळेस गांधीचे विधानमंडळ काँग्रेस पक्षापुढे भाषण होते तेव्हा ते ऐकण्याला जाण्यापूर्वी आम्हास किती 'दिव्यातून' जावे लागले होते. असो; पण या वेळची संजय गांधी यांची भेट म्हणजे - वेगळीच. ही भेट गाजली; पण वेगळ्याच अर्थाने

एक जुलै रोजी गांधी आपली पत्नी मेनका हिच्या समवेत मुंबईला जाण्यासाठी दिल्ली विमानतळावर आले; पण पासपोर्ट रद्द झाल्यानंतर या दोघांचाही पहिलाच प्रवास असल्यामुळे त्यांना दहा-पंधरा मिनिटे विमानतळावरच अटकावण्यात आले. यावर हे महाशय एकदम सतापले. त्यांच्यावर आलेला हा आणीबाणीचा प्रसंग त्यांना कसा सहन व्हावा ? लगेच त्यांनी आपल्या मातोश्रींना व बकिलाना फोन केला. दरम्यान इंदिराभक्त श्रीयुत वसंत साठे विमानतळावर आले. पुढे काय झाले कोणास ठाऊक पण गांधींनी दुपारच्या विमानाने निघायचे ठरविले.

सध्याकाळी गांधी सांताक्रूझ विमानतळावर पोहचले तेव्हा त्यांच्या स्वागतासाठी माजी मुख्य मंत्री श्री. चव्हाण तर नव्हतेच पण वीस व पाच कलमीची आरती आळव-णारांपैकी एकही भक्त तेथे उपस्थित नव्हता !

संजय आणि मुंबईचे पत्रकार

शेवटी संजय पति-पत्नींनी एक टॅक्सी बोलावली व ते सरळ ससूनडॉककडे रवाना झाले

गांधी ससूनडॉकजवळील 'हॅम्पटन कोर्ट' येथे श्रीयुत एन. डी. व्यास नावाच्या एका गुजराती गृहस्थाकडे उतरले होते श्रीयुत एन. डी. व्यास हे एका सेवानिवृत्त न्याया-धिकांचे चिरंजीव असून त्यांच्या पत्नी व श्रीमती मेनका गांधी या मैत्रीणी आहेत अशी माहिती कळली.

गांधी मुंबईत आले त्याच दिवशी इस्ट्रेट विकलीचे संपादक श्रीयुत खुशवंतसिंग यांनी आपल्या या 'खास' मित्राला ताजमहल या पत्र तारांकित हॉटेलात चहा-पानाला बोलावले.

दरम्यान गांधींच्या आगमनाची बातमी अख्ख्या मुंबईत पसरली होती व त्याच्यापुढे निदर्शने करण्याची योजना काही तरुणांनी आखली. दुसऱ्या दिवशी दोन जुलैला सकाळी काही तरुण घोषणा देत खुशवंतसिंग यांच्या घरावर गेले; परंतु तेथे गांधी नसल्याचे कळले. काहीजण खुश्रुबागेत गांधींच्या आल्याच्या घरीही गेले; पण तेथेही संजय नसल्याचे कळले. नंतर सर्व तरुण निदर्शक सकाळी दहा वाजताच हॅम्पटन कोर्ट येथे जमले व त्यांनी संजयविरोधी घोषणा व संजयच्या कारवायांनी गोवलेली हिंदी गाणी म्हणावयास सुरुवात केली. येथून संजय सकाळीच निघून गेला असे त्यांना काही लोकानी सांगितले; पण निदर्शक तेथेच घोषणा देत उभे होते. हे निदर्शक आर. जे. मेहता गटाचे असल्याचे कळले; पण त्यांनी आपली निदर्शने सामान्य जनतेची म्हणून आहेत असे सांगितले.

दरम्यान दान-तीन पत्रकारांना या निदर्शनाची बातमी कळली व ते आपल्या कॉमेन्सह घटनास्थळी धावले. हॅम्पटन कोर्टमध्ये संजय नेमका कुठे उतरला आहे हे पत्रकारांना मुळीच माहिती नव्हते. त्यांनी हळूहळू बिल्डिंगमधला प्रत्येक फ्लॅट घुडाला-यला सुरुवात केली. या बिल्डिंगच्या दशंनी भागात एकूण तीन मजल्यावर पाच फ्लॅट्स आहेत. या पाच फ्लॅट्सपैकी कुठल्या तरी एका फ्लॅटमध्ये संजय दडलेला आहे हे पत्रकारांनी पक्के हेरले होते व संजयची भेट घेऊन 'काही मिळते का' ते हे पत्रकार पाहत होते. दोन वृत्तपत्रछायाचित्रकारही ऑकशन फोटोसाठी धडपडून प्रयत्न करीत होते.

हॅम्पटन कोर्टच्या इमारतीत खबाटा, आपटे, आणखी एक पारशी गृहस्थ व श्री. एन. डी. व्यास एवढी कुटुंबे राहतात यापैकी एन. डी. व्यास बगळता प्रत्येकाचे घर ठोठावले असता त्यांनी दार उघडले, पण संजय या इमारतीत उतरला आहे याची त्यांना मुळीच माहिती नसल्याचे आढळून आले. एवढेच नव्हे तर संजय या इमारतीत कोणाकडे उतरू शकेल याचीही ते कल्पना करू शकत नव्हते. शेवटी पत्रकारांनी श्री. एन. डी. व्यास याचे दार ठोठावण्यास सुरुवात केली; पण वारवार दार ठोठावूनही कोणीच प्रति-साद देत नाही हे पाहून पत्रकारांनी संजय याच घरात आहे हे ओळखले. आज कुठल्याही परिस्थितीत संजयला गाठायचेच हा विचार करून पत्रकारांनी त्या घरावर पाळत ठेवली.

दरम्यान सुमारे अडीच तासपर्यंत संजय विरुद्ध सतत घोषणा देऊन वा त्याच्या आणीबाणीतील दुष्कृत्याचा निषेध करून सर्व निदर्शक निघून गेले.

इकडे पत्रकारही कंटाळले, काय करावे या विचारात असतानाच श्री. एन. डी. व्यास यांच्याकडे काम करणारी आया आली व तिने स्वतःजवळ असलेल्या चावीने दार उघडून आत प्रवेश करताच एका गुजराती पत्रकाराने सरळच दारात पाय टाकला. विचार्या 'आया'ची पचाईतच झाली. या ठिकाणी दोनच पत्रकार होते. एक गुजराती दैनिकाचा व दुसरा 'समाचार'चा होता. त्यांनी भलतीच चिकाटी दाखविली होती व दार उघडल्यानंतर ही संघी सोडण्यास ते

मुळीच तयार नव्हते. दारावर चाललेली बडबड पाहून व्यास-कुटुंबातील एक महिला आली. तिने 'काय हवे' असे विचारल्यानंतर पत्रकारांनी 'संजयशी बोलायचे आहे' असे सांगितले. 'संजय येथे उतरला नाही' हे शब्द अगदी तिच्या ओठावर आले होते; पण येथे आपला निभाव लागणार नाही हे तिने ओळखले. पत्रकारांची व्हिर्जिटिंग कार्ड घेऊन ती सजयकडे गेली. सजय आपली पत्नी मेनकासह समोरच्या हॉलमध्येच बसला होता. त्याने 'आपली पत्रकारांना भेटण्याची इच्छा नाही' असा निरोप पाठविला बिचारे पत्रकार निराशेने बाहेर आले.

आता संजयला कसे गाठायचे हा प्रश्न पत्रकार व छायाचित्रकारांपुढे होता. निदर्शनाच्या पार्श्वभूमीवरच सजयच्या आगमनाचा हेतू काढणे अधिक आवश्यक आहे असे पत्रकारांना वाटत होते; पण हा हेतू कसा काढावयचा हा प्रश्न होता. त्याच दिवशी एका इंग्रजी वृत्तपत्राने सजय 'किस्सा कुर्सी का'चे प्रकरण दाबण्यासाठी येथे आला असल्याचे वृत्त प्रसिद्ध केले होते; पण काही जणांच्या मते चित्रपटाचे दिग्दर्शक व निर्माते श्री. अमृतलाल नहारा हे दिल्लीला असल्यामुळे सजय येथे येऊन तडजोड करणे शक्य नव्हते.

दरम्यान पत्रकारांनी 'हॅम्पटन कोर्ट'च्या तिसऱ्या मजल्यावरील ३७ क्रमांकाच्या फ्लॅटमध्ये राहणाऱ्या एन. डी. व्यास याच्याविषयी माहिती गोळा करण्यास सुरुवात केली. श्री. व्यास हे एक गुजराती गृहस्थ असून ते 'अँटी कॉग्रेस' आहेत; पण त्यांच्या पत्नीची व मेनका गांधीची मैत्री आहे एवढी माहिती इमारतीतील एका पारशी कुटुंबाने पत्रकारांना दिली. ही माहिती गोळा करण्याचे काम चालू असतानाच एक पत्रकार धावत आला व त्याने सजय बाहेर निघाल्याचे सांगितले. तोच सगळे पत्रकार बाहेर धावले. इमारतीच्या समोर सजय किंवा त्याची मोटार कुठेच दिसत नव्हती. कदाचित तो मागच्या दाराने बाहेर पडला असेल असे वाटल्याने पत्रकार इमारतीच्या मागच्या बाजूस धावले. पत्रकारांचा अदाज खरा निघाला. सजय खरोखरीच मागच्या दाराने पळण्याच्या तयारीत होता तोच दोन पत्रकार व दोन छायाचित्रकारांनी त्याच्या मोटारीस घेरले. छायाचित्रकारांनी त्याचे मिळतीछ

त्या 'अँगल'मधून घडाघड फोटो घेण्यास सुरुवात केली. दरम्यान एका इन्स्पेक्टरची जुनी 'संजयनिष्ठा' जागृत झाली असावी. त्याने 'इंडियन एक्सप्रेस'च्या एका फोटोग्राफरला घक्का मारला व त्याच्यामुळे 'ट्रॅफिक डिस्टर्ब' होत असल्याची 'समज' त्याने दिली. पण छायाचित्रकारास तूर्त त्या इन्स्पेक्टरची दखल घेण्यास वेळ नव्हता. तिकडे 'त्या' दोन पत्रकारांनी संजयच्या मोटारीपुढे उडी घेऊन ती अडविली व तेथेच त्याला 'एक मिनिट' देण्याची विनंती केली. संजय तसा गुर्मीतच होता; पण मोटारच अडविल्यामुळे त्याची पचाईत झाली. शेवटी त्या पत्रकारांनी त्यास विचारले की 'आपल्या आगमनाविषयी येथे बरेच गैरसमज पसरले आहेत आपण ते काढून टाकावेत. आपण 'किस्सा कुर्सी का'संबंधी काही तडजोड करण्यासाठी येथे आला आहात असे वृत्त एका वृत्तपत्राने दिले आहे ते खरे आहे का?'

या प्रश्नामुळे सजय पार वैतागला होता. चिडून तो म्हणाला, 'आप मुझे क्या तंग करते हो, फ्री-प्रेस वालोंसेही पूछ लो ना!'

संजयसाहेबानी आपली छायाचित्रे घेता येऊ नयेत म्हणून आपल्या चेहऱ्यावर हातही आडवा धरला होता.

पत्रकारांनी आणखी काही विचारण्याचा प्रयत्न करताच श्रीयुत एन. डी. व्याससाहेबानी (हे स्वतः गाडी चालवीत होते.) गाडीस इतका वेग दिला, की समोर छायाचित्र घेत असलेले तरुण हौशी छायाचित्रकार रशिद बोमन बेहराम यानी स्वतः सावरून बाजूस उडी घेतली नसती तर त्यांना सरळ गाडीने धडक दिली असती.

'हॅम्पटन कोर्ट'मध्ये मेनकाला सोडून संजय कोठे निघून गेला हे कळण्यास मार्ग नव्हता; पण संजयला दुपारी कुठल्या तरी जिमखान्यावर खुशबतसिम खाना देणार होते, पण तो समारंभ रद्द झाला आहे अशी कुणकुण पत्रकारांना लागली होती; त्या दिवशी दुपारी हा समारंभ झाल्याचे कळले. समारंभास आमंत्रितांपैकी केवळ विनोदी अभिनेते व निर्माते श्री आय. एस. जोहरच उपस्थित होते म्हणे व त्यांनी संजयला काही गोष्टी स्पष्ट सुनावल्याचेही कळले. आघीच्या दिवशी 'स्टारडस्ट' मासिकाच्या संपादिकाही संजयभोवती रजी बालीत होत्या.

दरम्यान संजयच्या आगमनाचा हेतू काढण्यासाठी पत्रकारांची धडपड चालूच होती. संजयचा खास मित्र व प्रसिद्ध सिनेनट अभिताभ बच्चनला पत्रकारांनी फोन केला असता त्याने ताकास तूर लागू दिला नाही; पण 'किस्सा कुर्सी का' चित्रपटाचे सहनिर्माते श्री. जोशी याना मात्र सजयने टेलिफोनवरून संपर्क साधून भेटण्याची विनंती केली, पण त्यांनी तो पार धुडकावून लावली. शेवटी संजयने दोषानीही 'ताजमहाल'मध्ये भेटावे असा प्रस्ताव ठेवला; पण 'अमृतलाल नहारा दिल्लीस असल्यामुळे आपण एकटे या विषयावर काही बोलू शकत नाही' असे श्री. जोशी यानी सांगितले. तरी वारवार त्यांना सजयचे फोन येतच होते, पण श्री. जोशींनी फोन उचलणेच बंद केले होते.

श्रीयुत नहारा काही केले तरी आपले ऐकणार नाहीत हे संजयने ओळखले होते व शेवटचा प्रयत्न म्हणून तो सहनिर्माते जोशी यांचे मत वळविण्यासाठी मुंबईला आला होता; पण त्याची ही वारी फुकटच गेली.

संजयला विमानतळावर झालेल्या त्रासाचा मुद्दा श्री. वसंत साठे यानी लोकसभेत उपस्थित केला; पण दुसऱ्याला विनाचीनशी १० महिने डावून ठेवणारास १५ मिनिटे सुरक्षेच्या दृष्टीने अडविले तर त्याचा प्रश्न लोकसभेत उपस्थित करता का? असा प्रश्न जनता खासदारानी उपस्थित करून श्री. साठे याचा जवळजवळ 'वड्डा'च केला.

नंतर सजय सध्याकाळच्या विमानाने सपत्नीक दिल्लीस रवाना झाला.

संजयच्या या भेटीमुळे मात्र परत जागरूक लोकमताचा प्रत्यय आला. मुंबईत सजय उघडपणे येऊ शकतो ही कल्पनाच काही तरुणाना सहन होत नव्हती तरीही तरुणानी कोणताही अनुचित प्रकार न करता पूर्ण लोकशाही पद्धतीने विरोध केला निदर्शकांचा समंजसपणा एवढा होता की, आपल्यामुळे वाहतुकीस किंचितही अडथळा होऊ नये यासाठी त्यांनी पूर्ण काळजी घेतली होती. निदर्शकाबाबत व सजयबाबत काही माहिती पोलिसाकडून काढण्याचा पत्रकारांनी प्रयत्न केला; पण ते आता वही. आय. पी. नसल्यामुळे आम्हाला काही माहीत नाही असे त्यांनी सांगितले; पण तसे असले तरी दोन 'वायरलेस गाड्या' आणण्यास ते विसरले नव्हते.

□

नक्षलवादाच्या शोधात

लेखांक दोन

प्रागतिक लोकतांत्रिक विद्यार्थिसंघटना.... नक्षलवादी इथे घडतात !

शिरीष सहस्रबुद्धे । चंद्रशेखर पुरंदरे

नक्षलवादी चळवळीची पाश्चिमात्य सांगणाऱ्या मागील लेखांकात नक्षलवाद्यांपैकी अनेक सक्रिय व प्रमुख कार्यकर्ते हे सुशिक्षित किंवा विद्यार्थिवर्गातून आलेले असल्याचा उल्लेख आलेला आहेच. नक्षलवादाचे विरोधकही ही वस्तुस्थिती मान्य करतात. आंध्र प्रदेश काँग्रेस समितीचे सरचिटणीस श्री. पी. रामचंद्र रेड्डी (यांच्याबद्दल सविस्तर लिहिण्याचा योग पुढे येणार आहेच.) यांच्याशी या संदर्भात बोललो, तेव्हा त्यांनी तर असा स्पष्ट आरोप केला की 'वरंगळचे रीजनल इंजिनियरिंग कॉलेज आणि हैदराबादचे गांधी मेडिकल कॉलेज ही नक्षलवाद्यांची निर्मितकेंद्रे बनलेली आहेत. नक्षलवादी चळवळीचा पहिला उद्रेक झाला तेव्हापासूनच या दोन महाविद्यालयांतील विद्यार्थ्यांनी सतत मोठ्या संख्येने त्यात सहभाग घेतला आहे.' गांधीजींच्या नावाने चाललेल्या महाविद्यालयातून हाती इंजेक्शनची सिरिज घेलेल्या डॉक्टर्सऐवजी बंदुका सरसावलेले

नक्षलवादी तरुण बाहेर पडावेत हा किरकोळ दैवी विनोद रामचंद्र रेड्डींना फारसा जाणवलेला दिसला नाही. इंजिनियरिंग व मेडिकल-सारख्या व्यावसायिक महाविद्यालयांतील विद्यार्थ्यांमध्ये एवढा असंतोष उफाळून येण्याचे कारण काय, या आमच्या शंकेलाही रेड्डी-साहेब समाधानकारक उत्तर देऊ शकले नाहीत. प्रत्यक्षात हे दोन व्यावसायिक अभ्यासक्रम विद्यार्थ्यांना सुरक्षित, समृद्ध व प्रतिष्ठित भविष्यकाळाची हमी देणारे मानले जातात आणि या दोन क्षेत्रांतील प्रस्थापितांचे व्यावहारिक यश लक्षात घेता ते खरेही वाटते. त्यामुळेच या महाविद्यालयांतील विद्यार्थ्यांनी आपले महागडे पण मोलाचे शिक्षण सोडून कोणत्याही राजकीय वा सामाजिक आंदोलनात स्वतःला सर्वस्वाने झोकून दिल्याचे दाखले क्वचितच आढळतील. वरंगळ-हैदराबादचे विद्यार्थी याला अपवाद ठरण्याचे कारण काय ?

बेकारीचे वाढने प्रमाण किंवा असुरक्षित भविष्याची चिंता हे कारण यामागे नाही, असे रेड्डीचे म्हणणे 'आंध्रच्या वाढत्या विकास-योजनांमुळे बहुसंख्य नवे पदवीधर इंजिनियर्स आम्ही राज्यशासनाच्या सेवेतच समाविष्ट करून घेतलेले आहेत एवढेच नव्हे तर सिव्हिल इंजिनियर्सचा आम्हाला तुटवडाच आहे. लोकसंख्येच्या प्रमाणात डॉक्टर्सही पुरेसे नाहीतच,' असा श्री रेड्डीनी ठाम दावा केला. पण हा दावा मान्य केला तर मूळ प्रश्न अधिकच तीव्रपणे समोर उभा ठाकतो त्याचे उत्तर देताना श्री. रेड्डीनी आणखी एक गंभीर आरोप केला. 'या दोन कॉलेजांमध्ये आणि हैदराबाद-सिकंदराबादमधील इतरही काही कॉलेजेंसमध्ये मिळून प्राध्यापकांचा एक गट अस्तित्वात आहे आणि हे चिथावणीखोर प्राध्यापक नक्षलवादी तत्त्वज्ञान आपल्या निवडक विद्यार्थ्यांच्या गळी उतरवतात अशी आमची खात्री झाली आहे' श्री. रेड्डी सांगत होते 'हे प्राध्यापक एखाद्या अगदी साध्या आणि निरुपद्रवी निमित्ताने वारंवार एकत्र येतात आणि बहुधा ते आपल्या 'खास विश्वासातल्या' विद्यार्थ्यांनाही तिथे बोलावतात. अशा बैठकीतून नक्षलवादाचा प्रसार करण्याच्या या योजना आखल्या जातात.'

नक्षलवादी चळवळीला सतत नव्या रक्ताचा पुरवठा कसा होतो या रहस्याचा रेड्डीसाहेबानी आपल्या कुवतीनुसार केलेला हा उलगडा. आम्ही त्यावर विश्वास ठेवावा अशीही त्याची कळकळीची अपेक्षा होती. रेड्डीच्या खुद्द राजधानीत अशा देशद्रोही प्राध्यापकाचा गट उजळमाथ्याने मिरवतो आहे आणि नक्षलवाद्यांच्या समूळ उच्चाटनाचे ककण बांधलेले राज्यसरकार त्याबद्दल काहीच कारवाई करीत नाही हे कोण मान्य करील? शिवाय निव्वळ प्राध्यापकांच्या चिथावणीवरून सशस्त्र लढघात उडी घेण्याइतके आंध्रचे विद्यार्थी गुरुभक्त आणि विनडोक आहेत की काय? रेड्डीच्या बोलण्यातल्या इतर गंमतीचा सविस्तर उल्लेख पुढे येईलच, पण जाता जाता एक मुद्दा माडून ठेवतो. 'मेडिकल व इंजिनियरिंगच्या विद्यार्थ्यांमधला असतोप बेकारीमुळे उद्भवलेला नाही,' हा रेड्डीचा दावा पी. व्ही. आर्. शर्मा यानी खोटा पाडला. शर्माजी हे 'आंध्रपत्रिका' नावाच्या स्थानिक तेलगू दैनिकाचे प्रमुख वार्ताहर. साठीला टेकलेल्या या अनुभववी वार्ताहराने राजकारण-समाजकारणातले कित्येक उन्हाळे-पावसाळे तटस्थपणे पचवलेले आहेत, गृहस्थ थोडासा एककल्ली आणि आग्रही वाटला. नक्षलवादाच्या उगमाची त्याने केलेली मीमांसा तर भलतीच विक्षिप्त आणि मनोरंजक आहे; पण डॉक्टर्स व इंजिनियर्सच्या बेकारीची वस्तुस्थिती त्यांनी मान्य केली विशेषतः चळवळ सुरू झाली तेव्हा त्याच्या भविष्याचा प्रश्न बराच अनिश्चित होता. त्यामुळे त्याच्यात अस्वस्थता होती, हे शर्माजीचे उत्तर रेड्डीच्या आरोपापेक्षा तरी खूपच 'रीक्षनेबल' वाटले. अर्थात रेड्डीचे आरोपही शंभर टक्के बाष्कळ आहेत असे म्हणता येणार नाही. त्यात अतिरंजितता पुष्कळ आहे, तसेच थोडेसे तथ्यही आहे. नक्षलवाद्यांची 'ट्रेनिंग सेंटर्स' रेड्डी म्हणतात इतक्या उघडपणाने काम करीत नाहीत; पण ती अस्तित्वात आहेत आणि अशी ट्रेनिंगची प्रक्रिया अगदी अलीकडेमुद्दा चालू होतो हे नाकारता येणार नाही. रेड्डीना सोम्य दुजोरा देणारी मंडळीही आम्हाला भेटली. एवढे नक्की की शर्मांनी दिलेली कबुली काय किंवा रेड्डीचे आरोप काय-नक्षल-

वादाच्या उगमाची ती अनेकांपैकी दोन कारणे ठरतात. नक्षलवाद्यांच्या निर्मिती-शिक्षणाची इतर महत्त्वाची केंद्रे त्याच्या दृष्टीतून निसटलेली दिसतात. प्रागतिक लोकतांत्रिक विद्यार्थिसंघटना (प्रोग्रेसिव्ह डेमोक्रेटिक स्टूडेंटस् युनियन ऊर्फ पी. डी. एस् यू.) हा यातला एक महत्त्वाचा तळ आहे, असा मिळालेल्या माहितीनुसार आमचा तर्क आहे.

कशी चालते ही विद्यार्थिसंघटना ?

'नक्षलवादी चळवळ' असे नाव आपण जिला सहजपणे देतो ती चळवळ मुख्यतः भूमिगत स्वरूपात होती व आहे, परंतु जमिनीखाली पसरलेली ही मुळे महत्त्वाची असली तरी त्याचे काही अवयव त्याच्याच गरजा भागविण्यासाठी जमिनीवरही उगवलेले आहेत. आर्. डब्ल्यू. ए. (रेव्होल्यूशनरी रायटर्स असोसिएशन-क्रांतिकारी लेखक संघटना), पी. डब्ल्यू. ओ. (प्रोग्रेसिव्ह विमेन ऑर्गनायझेशन-प्रागतिक महिला संघटना) आणि मुख्यतः पी. डी. एस् यू. या संस्था नक्षलवादी चळवळीचा हा उद्देश मनात ठेवूनच 'भूपृष्ठावर' काम करतात असे म्हणायला हरकत नाही. बरकरापी ही नावे अत्यंत सोपेचळ आणि निरुपद्रवी दिसतात आणि या संस्थांचे कार्यही कायदेशीरपणेच चालते त्याच्या कार्यक्षेत्राची व्याप्ती त्याच्या नावातच स्पष्ट झालेली आहे. या सर्व आपल्याच 'कव्हॅरिंग कन्सेस' आहेत असा दावा भूमिगत चळवळीने कधीच केलेला नाही आणि नक्षलवादाशी आपला दूरान्वयानेही काही संबंध असल्याचे या संस्थामुद्दा अधिकृतपणे कधीच कबूल करणार नाहीत. नक्षलवाद्यांचा नायनाट करू पाहणाऱ्या सरकार-पोलिसखात्याला या अशा संघटनानी बरीच डोकेदुखी निर्माण केली होती. शेवटी आणीबाणीतील अमर्याद अधिकाराचा वापर करूनच सरकारने या संस्थामध्ये खिडारे पाडली. आर्. डब्ल्यू. ए. मध्ये गाजलेले 'श्रीश्री' प्रकरण त्याच काळात गाजले. वस्तुतः श्रीश्री या आंध्रच्या श्रेष्ठ कवीच्या नेतृत्वाखाली पुरोगामी साहित्यिकांच्या डावरा गट गेली कित्येक वर्षे क्रियाशील आहे. 'रेव्होल्यूशनरी रायटर्स असोसिएशन' हे याच गटाचे औपचारिक स्वरूप; पण आणीबाणीचा अमल एक वर्ष वयाचा झाल्यानंतर इंदिरा राजवट हीच आपल्याला हुवी असलेली लेफ्टिस्ट डिकटेटरशिप आहे अशी श्रीश्रीसारख्या मुरलेल्या क्रांतिकारी कवीचीही खात्री पटली आणि त्यांनी इंदिराजींना व आणीबाणीला आपला प्रकट पाठिंबा जाहीर करून आपल्या आजवरच्या निष्ठेचा विश्वासघात केला. तथापि आणीबाणीच्या उरलेल्या दिवसात कवि-राजाचा भ्रमनिरास झाला आणि जनतापक्षाच्या विजयानंतर महिन्याभरातच त्यांनी जनतेकडे जाहीर क्षमायाचना केली. 'आपल्या प्रतिभेसह आणीबाणीला पाठिंबा देण्यापेक्षा मी सामान्य माणूस असतो आणि भेकडपणाने शरण गेलो असतो तरी चांगले झाले असते. आजपर्यंतची माझी सर्व सेवा माझ्या या काळघा कृत्या-मुळे मलिन झाली आहे,' अशा आशयाची ही काव्यमय क्षमायाचना होती. कविराजाची आजपर्यंतची निष्ठावत सेवा लक्षात घेऊन त्याच्या या प्रमादाबद्दल आर्. डब्ल्यू. ए. च्या अध्यक्षपदाच्या जबाबदारीतून मुक्त करण्याची सौम्य शिक्षाच फक्त त्यांना ठोठावली गेली. श्रीश्रीची ही दोन्ही निवेदने स्वयंस्फूर्तच होती की नाही हे मात्र कळू शकले नाही. मात्र त्यांनी वा प्रकरण आपली विश्वासाहंता

गमाविली आहे अशी सर्वसाधारण प्रतिक्रिया आढळली. एक बॅंशि-
ष्टचपूर्ण योगायोग म्हणजे आर्. डब्ल्यू. ए. च्या या अध्यक्षप्रमाणेच
पी. डी. एस्. यू. च्या विद्यार्थि-अध्यक्षानेही आणीबाणी लागू होताच
संघटनेबरोबरचे आपले सर्व सवध जाहीरपणे तोडून टाकले. अर्थात
अध्यक्षपदावरच्या व्यक्तीने त्या संघटनेशी द्रोह करायची परंपरा
नवी नाही. गुजरातचे हितेन्द्र देसाई आणि महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेसचे
माजी अध्यक्ष श्री. पी. के. सावंत यांची उदाहरणे ताजोच आहेत.

पी. डी. एस्. यू. बद्दल खूप काही लिहिण्याजोगे आहे. नक्षलवादी
चळवळीच्या जमिनीवरच्या अवयवांपैकी हाच सर्वाधिक क्रियाशील
आहे. १९७२ मध्ये स्थापन झालेल्या या प्रागतिक लोकतांत्रिक
विद्यार्थिसंघटनेचा इतिहास आजपर्यंत गुतागुतीचा आहे. मुळात
नक्षलवाद्यांची युवकआघाडी असे स्वरूप असणाऱ्या या संस्थेच्या
नावाने 'डेमोक्रेटिक' हा शब्द असावा, हा सुसवाताला आम्हाला
विनोद वाटला; पण त्याबद्दलचे आश्चर्य हळूहळू उणावले. डेमो-
क्रेटिक, सोशलिस्ट अशा शब्दांना सध्या स्वतःचा असा खास काही
अर्थ उरला नसल्याचे जाणवले. एखाद्या धंदेवाईक वेष्टेसारखेच हे
शब्द आजकाल कुणाचीही शय्यासोबत करू शकतात.

पी. डी. एस्. यू. बद्दलच्या बऱ्याचशा गोष्टी बी. प्रदीपकुमार
या तरुणाशी गप्पा मारताना समजल्या. हाच सध्या पीडीएसयू. चा
आधारस्तंभ आहे. आणीबाणी आल्यानंतर वर्षभर भूमिगत राहून
काम करण्यात यशस्वी झालेला प्रदीप शेवटच्या सहा-आठ महिन्यात
पकडला गेला तो गफलतीनेच. शिरस्याप्रमाणे तुरुंगात यथास्थित
छळ झाला, तरी दुबलापतला, सौम्य दिसणारा गडी ताठ उभा
आहे. पुन्हा आपल्या छळाबद्दल तपशील सांगायला नकार, कारण
त्याच भाडविल करायची वृत्ती व इच्छा नाही.

१९७१-७२ साली, जेव्हा नक्षलवादी चळवळीचे सशस्त्र लढ्याचे
पहिले पर्व संपत आले होते, तेव्हा काही निवडक विद्यार्थ्यांनी सुरू
केलेली डावी चळवळ हे पीडीएसयू. चे मूळ. जॉर्ज रेड्डी हा फिजिक्स-
मध्ये पीएच. डी करणारा बुद्धिमान विद्यार्थी या चळवळीचा एक
प्रमुख प्रणेता होता. चळवळ प्रामुख्याने प्रतिक्रियात्मक स्वरूपाची
होती. कारण त्या काळात आंध्र-उस्मानिया विद्यापीठात व संलग्न
महाविद्यालयात राष्ट्रीय स्वयंसेवक सघाचे प्रचंड प्राबल्य होते या
शिक्षणसंस्थांच्या आवारात त्यांच्या शाखा वगैरे भरायच्या. सघाच्या
सकुचित विचारसरणामुळे सघाला विरोधी असणाऱ्या या विद्यार्थ्यांनी
आपली समांतर संघटना उभारण्याचा निश्चय केला. त्यांच्या
प्रयत्नांना अनुकूल अशी पार्श्वभूमी १९६९ पासूनच तयार होत
आली होती. १९६९ मध्ये तेलंगणात प्रादेशिक न्याय-अन्यायाची
भावना केंद्रस्थानी ठेवून चळवळ उभारली गेली. बेकारीच्या समस्या-
विरुद्ध लढण्यासाठी विद्यार्थीही त्यात सामील झाले होते. स्वातंत्र्या-
नंतर या वेळी प्रथमच आंध्रमधील मुलेमुली एवढ्या संख्येने
शिक्षणावर बहिष्कार टाकून लढ्यात उतरली. तो लढा संपल्या-
नंतरही, त्यांच्यामुळे निर्माण झालेली सामाजिक व राजकीय जागृती
विद्यार्थिवर्गात कायमच होती. जॉर्ज रेड्डी व त्याच्या मित्रसहकाऱ्यांचे
प्रयत्न ही जागृती वाढविण्याच्या दृष्टीने सुरू होत असतानाच जॉर्ज
रेड्डीचा खून झाला. हैदराबादच्या इजिनिअरिंग कॉलेजमधील
निवडणुकात सघाच्या पॅनेलविरुद्ध जॉर्ज ग्रुपचे उमेदवार उभे होते,
त्याच्या तटघातून जॉर्जला भोसकण्याचा हा प्रकार कॉलेजच्या
मुलाच्या वसतिगृहात घडला. एकट्या जॉर्जला घेऊन अनेकजण
त्याच्यावर तुटून पडले आणि हा प्रकार घडत असताना एका
सब-इन्स्पेक्टरसह बारा पोलिस कॉलेजच्या आवारात होते. १४
एप्रिल १९७२ रोजी निघालेल्या जॉर्ज रेड्डीच्या अन्त्ययात्रेत पाच

हजार लोक सामील झाले होते. आरएसएस. च्या एका गटानेच
जॉर्जवर भाडोत्री मारेकरी वाटले अशी खात्री पटलेल्या जॉर्जच्या
सहकाऱ्यांनी त्याचा भाऊ सिरिल रेड्डी याच्या नेतृत्वाखाली एकजूट
करायला सुखात केली. पीडीएसयू. चा औपचारिक जन्म या एक-
जूटीतूनच अगदी सहजगत्या झाला. १९७२ च्या उत्तरार्धात केव्हा
तरी. १४ एप्रिल ७३ ला जॉर्ज रेड्डीच्या पहिल्या स्मृतिदिनाच्या
निमित्ताने पीडीएसयू. ने डाव्या विचारसरणीच्या सर्व पक्षोपक्षाना
व संघटनाना एकत्र बोलावून विचारविनिमय केला. आणखी एका
वर्षाने म्हणजे एप्रिल ७४ मध्ये पीडीएसयूने आपल्या शहरातील
पहिला मेळावा आयोजित केला. या वेळी प्रथमच संघटनेच्या
निवडणुका झाल्या आणि प्रभाकरन हा संघटनेचा पहिला अध्यक्ष
म्हणून निवडून आला. लगेच ऑक्टोबर ७४ मध्ये संघटनेची राज्य-
पातळीवरची परिषद भरविली गेली आणि राज्यभर शाखा उघडून
कार्यकर्त्यांचे जाळे विणण्याचा प्रयत्न सुरू झाला.

नक्षलवादी चळवळीशी, म्हणजे सी. पी. आय. (एम. एल.) शी
पीडीएसयू. चा सवध कधी कसा जुळला ?

'आमचा 'पार्टी' शी संबंध काही भरीव स्वरूपात १९७४ च्या
उत्तरार्धातच आला. त्यानंतरच आम्हाला कामाची नक्की दिशा
गवसली तोपर्यंत आमचे प्रमुख उद्दिष्ट आरएसएस ला विरोध
करणे हेच होते,' असा दावा पीडीएसयू. चे विद्यार्थिनेते करतात,
तो अर्थातच पटत नाही. आरएसएसचे उच्चाटन हा काही एखाद्या
विद्यार्थिसंघटनेचा दोन वर्षांचा कार्यक्रम होऊ शकत नाही आणि
असा नकारात्मक कार्यक्रम इतक्या विद्यार्थ्यांना इतका काळ एकत्र
बाधून ठेवू शकणार नाही. स्वतःचीच अशी फसवणूक करण्याचा
प्रयत्न पीडीएसचे नेते का करित असावेत हे आम्हाला समजलेले
नाही. कदाचित आपण दीर्घकाल व पूर्ण विचार करूनच पक्षसंलग्नता
स्वीकारल्याचे दृश्य त्यांना उभे करायचे असावे. आमची फसवणूक
तरी यामुळे झालेली नाही. पीडीएसयू. ची ओढ म्यापनेपासूनच
सीपीआय (एमएल) कड असावी, याला केवळ तर्काचाच नव्हे तर
परिस्थितिजन्य पुराव्याचाही आधार आहे. पोलिसांच्या गोटातूनही
या अंदाजाला दुजोरा मिळलेला आहे. मुख्य म्हणजे पीडीएसयू. च्या
स्थापनेआधीच 'ऑल इंडिया स्टूडेंट्स फेडरेशन' (सी. पी. आय.
शी संलग्न) व 'स्टूडेंट्स फेडरेशन ऑफ इंडिया' (सी. पी.
आय. एम्. शी संलग्न) अशा दोन डाव्या विद्यार्थिसंघटना हैदरा-
बादेत सक्रिय होत्या. यापैकी कशातही सामील न होता डाव्या
विचारांचीच तिसरी विद्यार्थिसंघटना काढण्याची स्फूर्ती जॉर्ज रेड्डी
गटाला झाली, ती 'वरून' कुणाचा तरी आशीर्वाद असल्याशिवाय
नक्कीच नाही. साराश पीडीएसयूच्या प्रवासाची दिशा ७४ मध्ये
नव्हे, तर आधीच ठरली होती. अर्थात पहिल्या दोन वर्षांच्या काळात
आर्. एस्. एस्. चे उच्चाटन करण्यासाठी हरप्रयत्न झाले हे मात्र
खरेच आहे. हे युद्ध सर्व पातळ्यावर हिरीरीने लढले गेले. किरकोळ
मारामाऱ्या सतत चालू होत्याच. जॉर्जच्या खूनानंतर तर त्यात
अधिकाधिक कडवटपणा आला होता. त्यातच एप्रिल ७३ मध्ये महि-
पाल रेड्डी या पीडीएसयूच्या कार्यकर्त्याला सधस्वसेवकानी भोसकले.
डिसेंबर ७३ मध्ये सघाच्या स्थानिक कार्यवाह्याला पीडीएसयूच्या
सदस्याने भोसकले. सुदैवाने दोघेही गंभीर जखमावरच बचावले.
तात्त्विक पातळीवरची लढाई प्रचारसभांतून खेळली गेली. वर्गावर्गात
भाषणे व वादविवाद करून संघाविरुद्ध विद्यार्थ्यांना वळवायचा

प्रयत्न जोरात सुरू होता. जुलै ७४ मध्ये पीडीएसयूची कार्यकर्ती रुक्मिणी मेनन हिची संघाशी संबंधित असलेल्या एकाने छेड काढली. त्याची प्रतिक्रिया म्हणून पीडीएसयूची स्वतंत्र महिला आघाडी-प्रोग्रेसिव्ह विमेन ऑर्गनायझेशन (पी. डब्ल्यू. ओ.)-स्थापन झाली. या दोन संस्थानी रुक्मिणीप्रकरण हाताळून Eve-teasing च्या प्रवृत्तीविरुद्ध तर लढा संघटित केलाच; पण त्या घटनेचे सवयीनुसार Feudal interpretation करून सधाच्या विचारसरणीला बदनाम करण्याची सध्याही वाया दवडली नाही.

एप्रिल ७३ ते जून ७५ पर्यंतचा काळ हा पी. डी. एस. यू. च्या दृष्टीने अत्यंत कार्यमग्नतेचा गेला. या काळात 'पार्टी'शी संबंधित असलेली कामे करणे आणि लोकांच्या सार्वत्रिक मागण्या उचलून घेऊन mass support मिळविणे अशी दुहेरी कसरत सधटनेला करावी लागली. त्यामुळेच एकीकडे भूमत्या किंवा गोड फाशीप्रकरणात लक्ष घालतानाच दुसरीकडे भाववाद-महागाईविरुद्धी आंदोलन करणे, शिक्षणक्षेत्रातील अन्यायाविरुद्ध चळवळ करणे अशी लोक-प्रियता मिळवून देणारी कामे हाती घेण्याची दक्षता सधटनेच्या नेत्यांनी घेतली तर पी. डब्ल्यू. ओ. ने याच काळात हुडाविरुद्धी चळवळीसारखा स्त्रियांच्या जिवाळघाचा प्रश्न हाती घेतला. सहाशे मुली-स्त्रियांचा मोर्चा काढण्यात आला. आध्रमधली स्त्रीस्वातंत्र्य-विषयक परिस्थिती लक्षात घेता ही गोष्ट भलतीच क्रांतिकारक होती. Anti-obscenity campaign हा पी. डी. एस. यू. ने आणीबाणीपूर्वी हातात घेतलेला शेवटचा प्रकल्प.

आणीबाणीने मात्र पी. डी. एस. यू. आणि पी. डब्ल्यू. ओ. चे कबरडेच मोडले. एक तर या सधटना नक्षलवाद्यांच्या फंट विरुद्ध म्हणून आघाडीच पोलिसांच्या डोळ्यावर आलेल्या होत्या. त्यामुळे सधटनेच्या सर्व प्रमुख कार्यकर्त्यांना तुहंगवास किंवा अज्ञातवास यातला एक पर्याय स्वीकारावा लागला. पोलिसांच्या हाती सापडलेल्याचा, त्यांनी इतरांचे व नेत्यांचे पत्ते सागावेत म्हणून रूटिन छळा झाला या भयपर्वांमुळे अजून कच्च्या असलेल्या अनेक सभासदांनी सधटनाशी असलेले संबंध धाईपाईने तोडून टाकले, पी. डी. एस. यू. च्या अध्यक्षांनीच अशी पाठ फिरविल्याचा उल्लेख मागे आला आहेच. विशेषतः प्रसाद हा सधटनेतला प्रमुख युवक-नेता एका तथाकथित चकमकीत मारला गेल्यानंतर तर बरीच पळापळ झाली. प्रसाद हाच चंद्रपुला रेड्डी व पी. डी. एस. यू. याच्यातला एकमेव दुवा होता असे म्हणतात. तात्पर्य सध्या पी. डी. एस. यू. सर्वांगाने क्षीण झाली आहे या सधटनेशी सबंध म्हणजे आणीबाणी खेळ अशी दहशत जनसामान्यात पसरल्याने आपली जुनी ताकद परत मिळविणे पी. डी. एस. यू. ला बरेच कठीण जाईलसे दिसते.

पी. डी. एस. यू. ची ही अशी एकदम वाताहत का व्हावी याची दोन-तीन कारणे आहेत. मुख्य म्हणजे पी. डी. एस. यू. सधर्षातूनच जन्मली व वाढत राहिली. या दरम्यान तिला एका एकसध, बाघे-सूद, घट्ट सधटनेचे स्वरूप देण्याचे प्रयत्न फारसे झाले नाहीत. बाघणीकडे दुर्लक्ष झालेला हा इमला त्यामुळेच कच्चा ठरला. दुसरे म्हणजे सधटनेने विधायक कामाला विशेष हातच घातला नाही. उदाहरणार्थ 'शिक्षणपद्धती' 'शास्त्रीय' पायावर आधारलेली असली पाहिजे,' ही मागणी वारंवार करण्यात आली; म्हणजे नक्की काय, याचा विचार फारसा झाला नाही. नकारात्मक कार्यक्रम फार दिवस आकर्षक वाटणे कठीणच होते. तिसरी गोष्ट अशी की, संस्थेत 'पार्टी'च्या अतिरिक्त संपर्कांमुळे 'लेफ्ट एक्स्ट्रीमिझम' घुसला

आणि राजकीय प्रश्नांकडेच सर्व लक्ष केंद्रित केले जाऊ लागले. इतर बाबींचाही विचार त्याच दृष्टिकोनातून होऊ लागला. शेवटचा दोष म्हणजे संस्थेचे अनेक प्रमुख कार्यकर्ते स्वप्नाळू व त्यातून अव्यवहारी बनले. सशस्त्र चकमकीतल्या तुरळक विजयामुळे संपूर्ण क्रांती अगदी उबरठ्यावरच येऊन ठेपली आहे असा गोड गैरसमज काहींनी करून घेतला व त्यातून आततायी-उतावळचा कृतीना सुरुवात केली.

अर्थात या चुकाप्रमाणे अनेक महत्त्वाची कामेही या सधटनेने पार पाडली आहेत. विस्तृत प्रमाणावर प्रचार करून त्यांनी काँग्रेस व आर. एस. एस. ला पूर्णपणे उधडे पाडले. युवक काँग्रेस व अखिल भारतीय विद्यार्थी परिषद यांचे आध्रमधली अस्तित्व नगण्य राखण्यात मोठा वाटा पी. डी. एस. यू. ने उचलला. मुख्य म्हणजे या सधटनेने विद्यार्थ्यांना politicise करण्याची, राजकीयदृष्ट्या जागृत व सक्रिय मदत करण्याची महत्त्वाची कामगिरी बजावली आहे.

नक्षलवादाविषयी लिहिताना या विद्यार्थिसधटनेला इतके महत्त्व का दिले, असा प्रश्न कुणाच्याही मनात येणे सहज शक्य आहे, पण त्याचे साररूप उत्तर आम्ही या लेखाकाच्या शीर्षकातच दिले आहे. नक्षलवाद्यांचे पाळणाघर या दृष्टीने पी. डी. एस. यू. चे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. तो इतर विद्यार्थिसधटनांपेक्षा या दृष्टीने वेगळी आहे विद्यार्थ्याला नव्या दिशाची आणि नव्या बाटाची जाणीव होते त्याच काळात पी. डी. एस. यू. त्याला एकमेव दिशा आणि एकच वाट दाखविते आणि तो वाट, नक्षलवादाची वाट, अतिम, अपरिहार्य आणि कल्याणकारी आहे ही कल्पना त्याच्या मनात मिनून खात्री होऊन बसते. पी. डी. एस. यू. चे अनेक प्रमुख कार्यकर्ते आणि नेते वेळ आली तेव्हा शस्त्रे उचलून भूमिगत झाले आहेत आणि प्रत्यक्ष फायटिंग स्क्वाड्समध्ये किंवा राजकीय प्रचारक म्हणून अथवा अन्य प्रकारे त्यांनी नक्षलवादी चळवळीत सक्रिय भाग घेतला आहे. मागे उल्लेखिलेल्या प्रसाद या विद्यार्थिनेत्याचे ठळक उदाहरण या सदर्माला लागू आहेच. दुसरे असे की, पी. डी. एस. यू. मधले सगळे सभासद घेत नक्षलवादी बनले नाहीत किंवा लढायला गेले नाहीत तरी त्या राजकीय मतप्रणालीचे सहानुभूतिदार-वक्चित प्रचारकही-होऊन राहतात. अशा लोकांचाही उपयोग पुढे चळवळीला होण्यासारखा असतो, केला जातो. कारण त्यांच्यावर कोणताही शिक्का नसतो त्यांच्यामार्गे पोलिसांचा ससेमिरा नसतो. या व इतर मार्गांनी नक्षलवादी चळवळीला अनुकूल पाश्र्वभूमी तयार करीत राहण्याचा प्रयत्न पी. डी. एस. यू. ने केला आहे.

साहजिकच या सधटनेवर सरकारपक्षाचा डोळा आहे 'बहकलेली, वाट चुकलेली मुले' अशी ते याची सभावना करतात. 'कायद्याचे राज्य प्रस्थापित करण्यातला एक नागरी अडथळा' असे त्यांचे वर्णन बडे पोलिसाधिकारी करतात. अर्थात पी. डी. एस. यू. ही केवळ निमित्तमात्र आहे, प्रातिनिधिक आहे. आध्रमधल्या डाव्या विचारांच्या सर्वच विद्यार्थिचळवळींचा कल थोडासा भडक मार्गाकडे राहिला आहे असे अनुमान काढता येण्याजोगा पुरावा उपलब्ध आहे. जिज्ञासूनी तेलगणचळवळीतील विद्यार्थिसहभाग आठवावा. आजही नक्षलवादी चळवळीत निष्ठेने काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांपैकी अनेक जण पी. डी. एस. यू. किंवा अन्य डाव्या चळवळीतून काम करून आलेले आहेत आणि हेही लक्षात ठेवले पाहिजे की, वरगळ-हैदराबादच्या ज्या इजिनियरिंग-मेडिकल महाविद्यालयातील सधर्षात पी. डी. एस. यू. चे बीज पेरले गेले त्याच महाविद्यालयातल्या तरुणांनी नक्षलवादी सशस्त्र लढायाचा प्रारंभ मोठ्या संस्थेने त्यात उडी घेतली होती. ते दिवस होते अर्थातच १९६९-७२ चे.

[क्रमशः]

आमचे ग्रंथालय

Something Happened

by Joseph Heller
(Corgi Books, Pages 559)

जोसेफ हॅलरचे याआधीचे Catch 22 हे युद्धावरचे उपरोधात्मक पुस्तक १९६० ते १९७० या दशकातले सर्वोत्तम पुस्तक म्हणून निवडले गेले होते. अजूनही या पुस्तकाच्या नवीन आवृत्त्या निघत आहेत. हॅलरचे Catch 22 हे पुस्तक म्हणजे युद्धा-वरचा उपहास तर आहेच, शिवाय ते मिशिकल, धक्का देणारे व भयानक सुद्धा आहे.

या एका पुस्तकामुळे जोसेफ हॅलर इतका श्रीमंत झाला की, पुढचे पुस्तक लिहायला त्याला १४ वर्षे लागली तरी त्याला पैसाची चणचण भासली नाही.

पहिल्या पुस्तकात जोसेफ हॅलरने युद्धावर उपहासात्मक लिहिले आहे तर या दुसऱ्या पुस्तकात यशस्वी अमेरिकन जीवनावर झडमार केला आहे या पुस्तकाचा अनायक आहे एका प्रगत कंपनीचा अधिकारी अधिकाऱ्याचे नाव आहे बॉब स्लॉकम. ही कथा बॉब स्लॉकमने स्वतःच सांगितली आहे त्यातून बॉब स्लॉकमचे जे चित्र उभे राहते ते अत्यंत हास्यास्पद, नेमळट व वेधळे असे आहे. म्हणजे नेहमीच्या यशस्वी लोकाना ते तसे दिसेल; पण पुस्तक संपवून झाल्यावर आपल्या मनात बॉब स्लॉकमविषयी एक प्रकारची सहानुभूती निर्माण होते. तसे पाहिले तर बॉब स्लॉकमला काही कमी नव्हते. कंपनीचा एक बडा अधिकारी म्हणून त्याला भरपूर पगार व पर्सस होते. त्याची पत्नी सुंदर होती. त्याला तीन मुले होती. त्याच्या इच्छेप्रमाणे तो बाहेरच्यालीही होऊ शकत होता. (आणि बाहेरच्याली होणे ही अमेरिकेत अगदी साधी बाब आहे.) जीवनात

समाजात त्याची जागा निश्चित होती. समाजाची अपेक्षा होती त्याने सुखी असावे-किमान सुखी दिसावे तरी !

आणि त्यापुढे पुस्तक बरेचसे repetetive होते बॉब स्लॉकम त्याच त्याच गोष्टी फिरवून सांगतो आणि एक उत्कृष्ट विषय कंटाळवाणा करतो.

प्रत्येकाला आपापल्या सामाजिक व व्यावसायिक जीवनात एक niche असते. बहुतेक लोक त्या niche मध्ये आटोपशीर-रीत्या बसतात, पण काही लोकाना काही तरी होते आणि त्या लोकांची अवस्था Square pegs in a round hole अशी काही तरी होते. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे झाले तर रुळावरून गाडी घसरते आणि एकदा का असे झाले की, बहुतेक हे लोक कायमचे असेच राहतात. या पुस्तकाचा नायक (किंवा त्याला अनायक म्हणजे anti-hero म्हणा) हा सुद्धा 'Square peg in a round hole' होतो. त्याला एक प्रकारची विलक्षण हुरहुर लागते वैफल्याने तो ग्रासला जातो व अगदी भयभीत होतो. Pathologically sensitive होतो.

सर्व काही बॉब स्लॉकमच्या विरुद्ध जाते. एखाद्या गोष्टीचा त्याने हव्यास घरावा मात्र आणि ती गोष्ट त्याच्यापासून लाव पळालीच पाहिजे.

खुद्द बॉब स्लॉकमचा मुलगा त्याच्याशी बोलत सुद्धा नाही. स्लॉकमचे त्याच्यावर अतोनात प्रेम असते.

कोणताही बदल दरवाजा पाहिला की, बॉब स्लॉकम अत्यंत अस्वस्थ होतो. त्याला त्या बंद दरवाजामागे काही तरी भयानक होत असेल अशी सारखी शंका येत असते. तो स्वतःच सुखवातीला म्हणतो की, एकदा तो घराबाहेर असताना त्याला ताप चढला व तो घरी लवकर परत आला. त्या वेळी त्याच्या आई-वडिलांना प्रेम करताना बदल दरवाजामागे त्याने पाहिले. तेव्हापासून त्याला या भीतीने ग्रासले.

पण इतर बाबतीतही तो फार भेकड बनतो. त्याच्या घरी कधीकधी उंदीर होत असत. अशा वेळेला तो उदराला बुटाने पायाखाली कधीच चेंगरू शकत नव्हता. या कामासाठी तो फक्त मासिके वापरायचा. (येथे एक प्रथपाल म्हणून माझ्या अगावर काटा येतो !) बॉब स्लॉकमच्या या व अशा स्वभावाने कधीकधी पुस्तकातील तोच तोचपणा नाहीसा होत नाही, परंतु तो असह्यही होत नाही

आपल्याला सुद्धा रोजच्या जीवनात असे बॉब स्लॉकम दिसतात. त्याच्यातील रितेपणा पुरून उरतो. 'त्याला कळते पण वळत नाही,' 'त्याच्या डोक्यावर परिणाम झाला

नवीन दाखल झालेली काही पुस्तके

१. ढग- (साहित्यपुरस्कार मिळालेला कथासंग्रह)- सखा कलाल रु. १४/-
२. चिंताक- (साहित्यपुरस्कार मिळालेला कथासंग्रह)- महादेव मोरे रु. १६/-
३. भगवद्गीतेचे तीन टीकाकार- टीकात्मक लेख- डॉ. वि. रा. करदीकर रु. २५/-
४. कळघांचे निश्वास- (कथासंग्रह)- विभावरी शिरूरकर रु. ७/-

ENGLISH

1. The Pearl Harbor Cover-up - (Bestseller)- Robin Moor & Frank Schuler Rs. 18 90
 2. The Maltese Falcon - (A Classic in crime) - Dashiell Hammett Rs 12/-
 3. Cross-Country - (Bestseller-A Spicy Novel)- Herbert Kastle Rs. 15/-
 4. The Young Lions - (Bestseller-War Story)- Irwin Shaw Rs. 19/-
 5. Begone Godmen ! - (An expose of the miracle-makers)- Dr Abraham Kovoov.
 6. Sunbird- (Bestseller-Novel)- Wilbur Smith Rs. 16/-
- * नॉट-मेंबर्सना डेली बेसिसवर पुस्तके मिळतील.

दि फिनिक्स लायब्ररी

७२७ सदाशिव पोस्टासमोर, पुणे ३०

आहे, 'गाडी रुळावरून घसरली आहे' अशा प्रकारचे शब्द वापरून आपण मोकळे होतो, पण असल्या लोकांच्या बाबतीत आपण खोल विचार करायला हवा.

मी स्वतः असे सधन व सुखी लोक पाहिले आहेत की, त्यांना कशाचीही उणीव नसते. वर्षानुवर्षे ते एका ठराविक पद्धतीने हळूहळू सुखाचा आस्वाद घेत जगत होते नंतर एका-एकी समाजाचे व मानसशास्त्राचे सारे नियम घाव्यावर बसवून हे लोक एकाकी बनतात, व्यसनी बनतात. मला वाटते नियतीच्या एखाद्या संकेतामुळे ते inner space मध्ये फेकले जातात. Outer Space जसे असीम, गूढ, अगम्य, काळेकुट्ट असते तसेच मनातील inner space सुद्धा गुतागुतीचे व विलक्षण दुरदूर लावणारे असते आणि एकदा का मनुष्य या inner space मध्ये फेकला गेला की तो थोडा वेळ तरी बध्वा होतो. जीवनाच्या कठड्यावर बसून तो चाकोरीबद्ध समाजाचे अवलोकन करतो. एका वेगळ्याच विश्वात तो वावरतो misfit बनतो आणि नियतीची इच्छा असेल तर कशी तरी तड-

जोड करून तोल सावरतो. नाही तर तो त्या inner space मध्येच शेवटपर्यंत घाबरा होऊन काकू करीत लोकांची निंदा सहन करीत जगत असतो

The truth is that the incongruity of life hits many people with the force of a tidal wave. जोनाथन स्विफ्ट, स्वीडिश नाटककार व कादंबरीकार ऑगस्ट स्ट्रिंडबर्ग, गाय प मॉपासा वगैरे अनेक साहित्यिकांना या incongruity ने पछाडले होते.

अलीकडे (या पुस्तकासारखे) stream-of-consciousness असलेले साहित्य फार वाढले आहे. (मराठीमध्ये सुद्धा या प्रकारची काही पुस्तके वाचली आहेत बहुतेक ती मौज प्रकाशनची असावीत!) एकदा श्री. ज. जोशी यांनी माधव कानिटकरांना बायकांचा थो. पु. असे सांगितले होते त्यावर आमच्या एका खोचक व बोचक वाचकाने 'फिनिक्स' म्हणजे ग्रंथालयाचा थो. पु. असे म्हटले होते!)

Stream-of-consciousness novels म्हणजे त्या पुस्तकातील पात्रांच्या मनात

येणारे विचार भराभर माडणे. त्या विचारात link नसते, logic नसते; पण विचाराची साखळी असते आणि विचाराचा केंद्रबिंदू भराभर बदलत असतो व वृत्तान्तात एक प्रकारची असबद्धता येते या प्रकारचा पहिला प्रयोग Dujardin ने १८८७ मध्ये केला आणि पुढे प्राउस्टने, जेम्स जॉइसने (Ulysses मध्ये) केला. असल्या प्रकारच्या साहित्याची दुसरी लाट वुल्फ व फॉकनरने निर्माण केली. Stream-of-consciousness साहित्याच्या काही पैलूंना 'interior monologues' असेही म्हटले आहे लिऑन एडेल याने त्याच्या The Modern Psychological Novel मध्ये या विषयावर बरीच माहिती दिली आहे

Something Hahpened To Me हे हेल्सरचे पुस्तक बहुतांशी बरील प्रकारात मोडण्यासारखे आहे.

जे. एन्. पोंडा
फिनिक्स लायब्ररी

यंदाची महाराष्ट्र शासनाची पारितोषिके लाभलेली

दोन 'राजहंस' प्रकाशने

टॉलस्टॉय एक माणूस

सुमती देवस्थळे

श्रीग्रामायन

श्री. ग. माजगावकर

या दोन्ही पुस्तकांच्या नवीन आवृत्त्या लवकरच प्रकाशित होत आहेत.

राजहंस प्रकाशन । १०२५ सदाशिव, पुणे ४११ ०३०

लोकप्रियतेचे आणि काही प्रमाणामध्ये गूढतेचे (विशेषत बंगाल-वाहेरील लोकासाठी) बल्य असलेला हा कडवा कम्युनिस्ट आज बंगालमधील पहिल्या क्रमांकाचा नेता आहे सोमनाथ लाहिरी या कम्युनिस्ट नेत्याप्रमाणे ते प्रभावी-ओषवते भाषण ठोकोत नाहीत अथवा बंगालमधील बहुतेक वक्त्यांच्या भाषणामध्ये आढळून येणारा हजरजबाबीपणाही त्यांच्या भाषणामध्ये आढळत नाही. तळातल्या माणसाचा आवाज अति परस्पर शब्दामध्ये त्यांच्या भाषणात उमटताना दिसतो. 'थंडा-सताप' हे त्यांच्या भाषणाचे आणखी एक वैशिष्ट्य. एखाद्या गोष्टीबद्दल वाटणारा सताप तर ते पुरेपूर व्यक्त करतीलच, परंतु चिडचिड करणार नाहीत. त्यांच्या याच वृत्तीला थंडा-सताप म्हणतात. ज्योतीबाबूचा 'ताबडा-सितारा' या शब्दामध्ये गौरव करून आनंदैकधारभाषित प्रसिद्ध होणाऱ्या 'सन्डे' या साप्ताहिकाने त्यांना सन्मानित केले आहे. त्याची मुलाखतही याच अकामध्ये प्रसिद्ध झाली असून त्याचे जवळचे स्नेही एस. के. आचार्य याची नवीन मुख्य मंत्र्याबाबतची मतेही प्रसिद्ध करण्यात आली आहेत प. बंगालचे माजी मुख्य मंत्री सिद्धार्थ शंकर रे यांचीही ज्योतीबाबूबद्दल प्रतिक्रिया विचारण्यात आली होती, परंतु या वेळी मी त्यांच्याबद्दल काही बोलू शकत नाही असे सागून सिद्धार्थ शंकर रे म्हणाले, 'ज्योतीबाबूंना मी अनेक वर्षे ओळखतो; परंतु आज जर मी त्यांच्याबद्दल काहीही मतप्रदर्शन केले तर त्याचे अनेक राजकीय अर्थ काढले जातील आणि मला नेमके तेच नको आहे.' आग्रह केल्यावरही त्यांनी ज्योतीबाबूबद्दल काहीही बोलण्यास नकार दिला.

एस. के. आचार्य हे अतिसंपन्न जमीनदार कुटुंबातले गृहस्थ आज प. बंगालचे अॅडव्होकेटजनरल आहेत. खानदानी संपन्नता असली तरी विचाराने ते कडवे कम्युनिस्ट आहेत. ज्योतीबाबूंचे ते शाळकरी दोस्त आहेत. ते ज्योतीबाबूंबरोबर सेट शेविअर्समध्ये एकाच वेळी शिकत होते. १९३६ साली शिक्षणासाठी दोघेही एकाच वेळी इंग्लंडमध्ये होते आणि त्या सवेदनाक्षम वयातच दोघेही एकाच वेळी कम्युनिस्ट विचारसरणीशी वाघले गेले. एस. के. आचार्य यांना ज्योतीबाबू तुम्हाला व्यक्ती म्हणून कसे वाटतात असा प्रश्न विचारल्यावर आचार्य म्हणाले-माझ्या परिचयातील व्यक्तींपैकी सर्वोत्तम व्यक्ती म्हणून ज्योतीबाबूंचा नामनिर्देश करावा लागेल. वागायला ते भलतेच सरळ आहेत आणि राजकीय जीवनामध्ये वावरत असल्याने स्वतःच्या सार्वजनिक जीवनासंबंधी त्यांनी अनेक पथ्ये पाळली आहेत. शंकास्पद व्यक्तींबरोबर ते कधीही संबंध वाढविणार नाहीत आणि स्वतःच्या आर्थिक व्यवहारामध्ये बोट ठेवता येईल अशी एकही गोष्ट सापडणार नाही याबाबत ते विलक्षण जागरूक असतात. उत्तम प्रकाशक म्हणून त्यांनी पूर्वीच मान्यता मिळविली आहे. प. बंगाल समोरील बहुविध प्रश्नांची त्यांना जाणीव असल्याचे सागून आचार्य म्हणतात-हं प्रश्न कसे सोडवावेत याबाबतही त्यांच्याजवळ काही निश्चित विचार आहेत. ज्योतीबाबू माझे मित्र आहेत म्हणून म्हणतो असे समजत नसाल तर एक गोष्ट सांगतो-आज देशामधील बिब्लीच्या पुढाऱ्यांमध्ये त्यांचा समावेश करावा लागेल.

ज्योतीबाबू सत्तास्थानी असताना कसे वागतात वा प्रश्नाला उत्तर देताना आचार्य म्हणतात-सत्तेवर येऊनही जराही न बदललेला आणि तळातल्या माणसाबद्दल तीव्र कणव कायम असलेला माझ्या पाहण्यातील हा एकमेव माणूस !

ज्योतीबाबूबद्दल पुष्कळ सागून झाले. त्यांच्याजवळ असलेल्या मंडळींपैकी आचार्यजींबरोबरही वातचीत झाली. आता प्रत्यक्ष ज्योतीबाबूंबरोबरच बोलू की :

प्रश्न : आपण आता सत्ताग्रहण करीत आहात. आपल्या कारकीर्दीच्या यशापयशाची मोजदाद आपण कोणते निकष लावून करणार ?

ज्योतीबाबू : पहिली गोष्ट म्हणजे आमच्या कारभाराबाबत लोक समाधानी आहेत की नाही आणि दुसरी गोष्ट म्हणजे ज्या वावतीत आम्हाला अपयश येईल, त्या वावतीत त्या अपयशाची कारणे आमच्या आवाक्याबाहेरची आहेत हे त्यांना मनापासून पटले आहे की नाही या दोन गोष्टींवर यशापयशाचे मोजमाप करता येईल. खेरोज समाजातल्या विविध स्तरामधील लोकाना कोणते आणि किती लाभ मिळतात ही गोष्टही महत्त्वाची मानावी लागेल.

प्रश्न नवीन शासन कामगार आणि शेतमजूर व शेतकरी यांच्यावर आपले लक्ष केंद्रित करील काय ?

ज्योतीबाबू : अर्थातच आणि ते स्वाभाविकही आहे आपल्या देशाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ९५ टक्के लोक याच गटामध्ये मोडतात. त्यांचे राहणीमान सुधारण्याचे प्रयत्न झालेच पाहिजेत. अर्थात त्यासाठी एका राज्याचे प्रयत्न पुरेसे नाहीत. केंद्राचे सहकार्य आवश्यक आहे.

प्रश्न : डावे कम्युनिस्ट म्हटले की लोकाना दग्याघोण्याची आणि दहशतीची आठवण येते. पक्षाची प्रतिमा उजळविण्याचा हा प्रश्न आपण कशा प्रकारे हाताळणार आहात ?

ज्योतीबाबू : आम्ही कोणावर अत्याचार केले नाहीत. अत्याचार, जुलूम झाले असतील तर ते आमच्यावर झाले आहेत. १९७० पासून आमचे अकराशे कार्यकर्ते मारण्यात आले. हजारो तुरुंगामध्ये गेले. आम्हीही सत्तेवर होतो, पण आम्ही लोकाना असे बेदरकारपणे पकडले नाही-मारले नाही आणि तरीही जर आम्हाला अत्याचारी ठरविण्यात येणार असेल तर त्याला आमचा काही इलाज नाही.

प्रश्न : काँग्रेसने केलेल्या अत्याचाराबाबत तुमच्या पक्षाचे कार्यकर्ते नाराज आहेत. आता ते बदल्याची भाषा बोलतात.

ज्योतीबाबू : आम्ही फारच संयमाने वागत आहोत. आमच्या पक्षाचे कार्यकर्ते गुड नाहीत. ते राजकीयदृष्ट्या जागरूक आहेत आणि एका शिस्तबद्ध पक्षाचे सदस्य आहेत. आमच्या पक्षाच्या नावाखाली अन्य कोणी गुडगिरी करू नये आणि आमच्या पक्षामध्ये घुसखोरी करू नये यासाठी आमच्या कार्यकर्त्यांच्या याद्या केल्या जात आहेत. आम्ही शक्य तेवढी काळजी घेतोच आहोत.

प्रश्न : जनकल्याणाच्या कोणत्या योजना आपण तातडीने राबविणार आहात ?

ज्योतीबाबू : कामगार आणि शेतकरी आमच्याकडे मोठ्या आशेने पाहत आहेत त्यांच्या असह्य अडचणीवर लगेच तोडगा सापडणे कठीण आहे, परंतु शासनाचा या वर्गाकडे वषण्याचा दृष्टिकोन अतिशय सहानुभूतीचा असेल हे मी स्पष्ट करू इच्छितो. जमीनसुधारणेबाबतच्या कायद्यामध्ये लगेच लक्ष घातले जाईल. कामगार आणि शेतकरी यांचा विश्वास संपादन करण्यासाठी शासन प्रयत्नांची पराकाष्ठा करील.

प्रश्न : भाडवळदार आणि कारखानदार आपल्याला मदत करण्याच्या मनःस्थितीत नाहीत. या वर्गाचा विश्वास आणि सहकार्य कसे संपादन करणार ?

ज्योतीबाबू : त्याचे आमचे हितसंबंध वेगळे आहेत हे नाकारता येणार नाही त्यांनी त्यागाची तयारी दाखवली तर सद्कार्याचा विचार करता येईल.

प्रश्न : डाव्या आघाडीचे संयुक्त सरकार असताना ज्या योजना राबविणे मनात होते परंतु ज्या राबविता आल्या नाहीत अशापैकी कोणत्या योजनांना प्राधान्य द्याल ?

ज्योतीबाबू : पाणीपुरवठा, शिक्षण, घरबांधणी, किती तरी योजना आहेत आणि या वेळी वेळही पुरेसा आहे. शासन सुस्थिर आहे. बघू काही तरी निश्चितच करू.

प्रश्न : जादा रोजगार निर्माण करण्याबाबत तुमच्याजवळ काही योजना आहेत काय ?

ज्योतीबाबू : आत्ताच मला या प्रश्नाचे उत्तर देता येणार नाही. एक तर या प्रश्नाचे स्वरूप देशव्यापी आणि भेदसावणारे असून केवळ एका राज्यामध्ये सत्ता संपादन करून या प्रश्नाची सोडवणूक होणार नाही काही गोष्टी जरूर करता येतील, परंतु या प्रश्नाबाबत कोणतीही योजना आता तरी हातात नाही. आम्ही अभ्यास करू आणि आणि मग काय करणे शक्य आहे ते ठरवू.

प्रश्न : नक्षलवाद्यांची तुम्ही बिनशतं मुक्तता करणार काय ?

ज्योतीबाबू : आम्ही त्याबाबत वचनबद्ध आहोत.

प्रश्न : इंदिरा सरकारकडून डाव्या आघाडीच्या शासनाला जी वागणूक मिळाली त्यापेक्षा जनतासरकारकडून अधिक चांगली वागणूक मिळेल अशी आपली अपेक्षा आहे काय ?

ज्योतीबाबू : अर्थातच. इंदिरा गांधीच्या हुकुमशाहीविरुद्ध आम्ही संयुक्त लढा दिला. जनतासरकारचा आमच्याबद्दलचा दृष्टिकोन खचितच वेगळा असेल.

प्रश्न : राज्यपातळीवर जनतापक्ष तुमच्याशी संघर्ष करतो आहे हे कसे ?

ज्योतीबाबू : हो, ही वस्तुस्थिती आहे खरी. त्याचा संपूर्ण दृष्टिकोनच चुकीचा होता. त्याची विचारपद्धती, त्याचे अंदाज सारेच चुकले आहे. जनतापक्षाचे केन्द्रीय नेते याबाबत काही करतीच अशी अपेक्षा आहे.

प्रश्न : पश्चिम बंगाल विधानसभा निवडणुकाबाबत भल्याभल्याचे अंदाज घुळीला मिळाले आहेत या निवडणुकीमध्ये डाव्या कम्युनिस्ट पक्षाला जे झळावती यश मिळाले त्याचे विश्लेषण तुम्ही कसे करता ?

ज्योतीबाबू : जनतेला आलेल्या अनुभवाचे आणि आमच्या या विजयाचे नाते आहे. सत्तेवर नसतानाही आम्ही कामगार आणि शेतकरी यांच्यासाठी सतत काही करीत होतो त्याचाही परिणाम झाला. आम्हाला पाठिंबा वाढत असल्याचे उमगत होते; परंतु तो दिसत नव्हता. जनता डाव्या विचारसरणीचा पाठपुरावा करते हे

६७, ६९ आणि ७१ सालच्या बंगाल विधानसभा-निवडणुकीच्या वेळीही दिसून आले होते. ७२ साली काँग्रेस सत्तेवर आली आणि आम्हाला पूर्ण बदनाम करण्यात आले. आम्ही काम करीतच राहिलो. जनतेने आज त्याच कामाचे चीज केले.

प्रश्न : प बंगालमधील डाव्या आघाडीने मिळविलेला विजय हा डाव्या शक्तीच्या एकजूटीचा प्रारंभ आहे असे आपल्याला वाटते का ?

ज्योतीबाबू : अर्थातच वाटते. आमचा विजय अनेकाना प्रेरणा देणारा ठरेल. या उत्साहवर्धक विजयामुळे डाव्या शक्तीचे सामर्थ्य निविवादपणे वाढेल.

प्रश्न : डावे कम्युनिस्ट आणि त्याचे आघाडीमधील सहप्रवासी यांना वगळता आपण अन्य कोणाला डाव्या विचारसरणीचे मानता ?

ज्योतीबाबू : अनेक पक्षामध्ये असे अनेक लोक आहेत की ज्याचे आणि आमचे वैचारिक सूत जमते. जनतापार्टीमध्येही असे डाव्या विचारसरणीचे लोक आहेत. राजकीय पक्षामध्ये तसे ते असतातच. माझी अशी खात्री आहे की, उरलेल्या काँग्रेसमध्येही अशा काही व्यक्ती आहेत की ज्या पश्चिम बंगालमधील निवडणुकांच्या निकालानंतर वेगळा विचार करू लागतील

प्रश्न : सिद्धार्थ शंकर रे यांना तर आपण डावे विचारवंत नाही ना समजत ?

ज्योतीबाबू : (मनमुराद हसून) नाही...नाही...नाही त्यांना जर डावे विचारवंत मानले तर देशातील प्रत्येकालाच तसे मानावे लागेल.

प्रश्न : ज्याला तुम्ही प्रतिक्रियावादी मानता, अशा व्यक्तींची जनतापक्षाने निवड केली तर ?...

ज्योतीबाबू : त्यामुळे फारसा फरक पडणार नाही. कारण राष्ट्रपतींना अधिकार नाहीतच. त्यांनी फक्त सही करायची ! काँग्रेसने उभा केलेला उमेदवार आम्हाला राष्ट्रपती म्हणून नको इतकेच.

प्रश्न : जनतापक्ष आणि काँग्रेस यापैकी कोणाचा विरोध तुम्हाला विशेष जाणवला ?

ज्योतीबाबू : काँग्रेस संपली असे आम्हाला अजूनही वाटत नाही. त्यांना जागा कदाचित् कमी मिळाल्या असतील, पण त्यांना पडलेले मतांचे प्रमाण जनतापक्षापेक्षा उजवे आहे

प्रश्न : काँग्रेसपक्ष पुन्हा उभारी घेईल असे तुम्हाला वाटते का ?

ज्योतीबाबू : नाही. मला नाही तसे वाटत. इंदिराजी जनतापक्ष कोणत्या चुका करतो याकडे डोळे लावून बसल्या आहेत जनता पक्षाच्या चुकांचे भाडवळ करून आपण सत्तेवर येऊ असे त्यांना वाटत असावे म्हणूनच जनतापक्षाने जास्त जबाबदारीने काम करावे असे मला वाटले.

प्रश्न : १९६७ पेक्षा १९७७ मध्ये बंगालमध्ये राज्य करणे जास्त अवघड असे आपल्याला वाटते काय ?

ज्योतीबाबू : हो ! निश्चितच वाटते. एक तर आर्थिक परिस्थिती अति वाईट झाली आहे आणि जनता जास्त जागरूक आहे. लोक विविध पक्षांना सधी देऊ पाहत आहेत. निवडणुकीच्या पूर्वी दिलेली आश्वासने पूर्ण करण्याची ही सधी त्यांनी आम्हाला दिली आहे त्यांना आता काम हवे आहे आणि तेही वेगाने हवे आहे. अर्थात त्याचा एक फायदाही आहे. अपेक्षाप्रमाणे काम झाले तर त्याची हा जागरूक मतदार दखल घेईल आणि काही गोष्टी झाल्या नाहीत तर त्याची चर्चा होईल. यापुढील काळात सत्ताधारी पक्षाला अतिशय जबाबदारीने वागावे लागेल—आम्हीही त्याला अपवाद नाही.

□

□ राष्ट्रपतिभवनात-नीलम संजीव रेड्डी

राष्ट्रपतिपदाच्या निवडणुकीबाबत याच सदरामध्ये लिहिताना मी म्हटले होते की-अनेक नावे आली तरी तरी शेवटी नीलम संजीव रेड्डी याची निवड होईल. तथापि एन्. संजीव रेड्डी या वेळी निवडणूक लढवायला राजी नव्हते. त्यांचे म्हणणे होते एकमताने माझी निवड होणार असेल तरच मी नवीन जबाबदारी स्वीकारीन. जनतापक्ष आणि त्यातही विशेषतः मोरारजीभाई यांची मनापासून अशी इच्छा होती की काँग्रेसची सल्लामसलत करून राष्ट्रपती निवडवा; पण चर्चेचे घोडे असे रेटले जाऊ लागले तसतशी मलतीच नावे पुढे येऊ लागली. त्यातही रुक्मिणीदेवी अरुंदेल याचे नाव आल्यावर तर राजकीय वृत्त बऱ्यापैकी नजरेखालून घालणारा नागरिकही हादरला. कारण या बाईच्या नावाचा राष्ट्रपतिपदासाठी विचार होतो आहे असे वृत्त प्रसिद्ध होईपर्यंत त्याला हे नावही फारसे माहीत नव्हते. बाबुजी स्वतःचे नाव पुढे येऊ देणार नाहीत हे स्पष्टच होते. एम्. एम्. जोशी याचे नाव अस्पष्टपणे घेतले जात होते. त्याच्या नावाखेरीज जयप्रकाशजीनी सुचविलेले अच्युतराव पटवर्धन यांचे नावही चर्चेमध्ये होते. माजी न्यायमूर्ती हेगडे राष्ट्रपतिभवनामध्ये जाण्यास फारसे उत्सुक नव्हते, परंतु त्याचेही नाव चर्चेमध्ये होते. तथापि जे नाव सगळ्यात जोरात होते ते रुक्मिणीदेवी अरुंदेल यांचे नाव. ते त्यांच्या स्वतःच्याच इच्छेवरून गाळण्यात आल्यावर गाडे सरकत सरकत निलम् संजीव रेड्डी यांच्यापर्यंत येऊन पोचणार ही गोष्ट स्पष्ट दिसत होती. कडव्या इंदिरा-विरोधकांनाही एन्. संजीव रेड्डी यांची या पदासाठी निवड करण्यात आल्याबद्दल निश्चितपणे समाधान वाटत असेल. केवळ काँग्रेसच नव्हे तर सर्वच विरोधी पक्षाचा विचार घेऊनच एन्. संजीव रेड्डी याचे नाव निश्चित करण्यात आल्याने आता बहुधा निवडणुकीची वेळ येणार नाही. समजा, केवळ निवडणूक हवीच म्हणून जर कोणी उभा राहिलाच तरीही एन्. संजीव रेड्डी हे अगदी सहजगत्या राष्ट्रपतिभवनात जाऊन बसतील. बहुधा निवडणूक घ्यायची वेळच येणार नाही. एन्. संजीव रेड्डी तसे १९५२ पासून दिल्लीमध्ये आहेत. तथापि त्यांच्या बाबतीत आणखी एक विचित्र योगायोग आहे. गेल्या वेळी ते राष्ट्रपतिपदाच्या निवडणुकीस उभे होते. त्यासाठी लोकसभेचे सभापती होते आणि राष्ट्रपतिपदाची निवडणूक लढविण्यासाठी त्यांनी लोकसभेच्या सभापतिपदाचा राजीनामा दिला. इंदिराजीनी स्वतः त्यांचे नाव सुचविले आणि पुढे व्ही. व्ही. गिरी यांना पाठिंबा दिला. एन्. संजीव रेड्डी याची परिस्थिती मोठी विचित्र झाली. निवडणुकीमध्ये पराभव झाल्यावर त्याचे नाव मागेच पडले होते. आंध्रमधून नावे ऐकू येत ती ब्रह्मानंद रेड्डी, रघुरामय्या, नरसिंहराव यांची. संजीव रेड्डी स्वस्थ होते. इतिहास-घडविणाऱ्या लोकसभेच्या निवडणुकीला ते जनतापक्षातर्फे उभे राहिले आणि जिथे जनतापक्षाचे पानिपत झाले त्या दक्षिणेतून निवडून आले. जनतापक्षाची जी दोन-चार मडळी निवडून आली त्यांपैकी एन्. संजीव रेड्डी हे सर्वांत महत्त्वाचे. विषारी राजकीय प्रचार करण्यासाठी

का होईना. पण त्यांचे हे महत्त्व दक्षिणेमधील आणखी एक ज्येष्ठ काँग्रेसनेते सी. सुब्रह्मण्यम् यांनीही मान्य केले. नेमक्या त्यांच्याच नावाचा निर्देश करून ते म्हणाले, जनतापक्षाने एन्. संजीव रेड्डी यांच्यासारख्या मान्यवर नेत्याला मंत्रिमंडळामध्ये स्थान नाही दिले तर सभापतिपदाची खुर्ची दिली. -पूर्वीही त्यांनी हीच खुर्ची खाली करून वनवास पत्करला होता. आता ते सभापतिपदाची खुर्ची सोडणार असले तरी त्यांचे यश आणि राष्ट्रपतिभवनामधील त्यांचा प्रवेश ही आता एक निश्चित गोष्ट आहे. ज्या काँग्रेसने संजीव रेड्डी यांना पराभूत केले त्याच काँग्रेसने त्यांच्या उमेदवारीस मान्यता दिली आहे राष्ट्रपतिपदाच्या निवडणुकीला उभे राहून एकदा पराभव पत्करलेली व्यक्ती राष्ट्रपतिभवनामध्ये प्रवेश करीत असल्याचा योग प्रथमच येत आहे. त्यांनी रिकामी केलेली खुर्ची आता न्यायमूर्ती हेगडे भूष-वितील असे वाटते. इतकी शोधाशोध केल्यानंतर का होईना, परंतु ज्या नावाबाबत एकवाक्यता होऊ शकते आणि मुख्य म्हणजे जनतेलाही जे नाव सर्वसाधारणपणे स्वीकारावे वाटते अशी व्यक्ती राष्ट्रपतिपदाचे सर्वोच्चपद भूषविणार आहे ही कल्पना निश्चितच सुखदायी आहे.

राष्ट्रपती हा घटनात्मकदृष्ट्या शासनप्रमुख असला आणि तिन्ही सेनादलांची सूत्रे त्याच्या हाती असली तरी प्रत्यक्षामध्ये सर्व सत्ता पंतप्रधानाच्या हाती असते. घटनेमध्ये तसे स्पष्ट नमूदही केलेले आहे. बेचाळिसाव्या घटनादुरुस्तीनंतर ही गोष्ट विलक्षण स्पष्ट शब्दामध्ये नमूद करण्यात आली आहे. या सदर्भात सर्वोच्च न्यायालयाचे एक माजी न्यायमूर्ती श्री. ए. एन्. ब्रोव्हर यांनी अलीकडेच इंडियन एक्सप्रेसमध्ये लिहिलेल्या लेखाचा दाखलाही देता येईल. राष्ट्रपतिपद हे सर्वोच्च सन्माननीय पद आहे ही वस्तुस्थिती शासनकर्त्या तसेच विरोधामध्ये अश्लेष्ण्या पक्षांनीही ध्यानात घेणे जरूर आहे. विधानसभाविसर्जनाच्या वटहुकुमावर हुंगामी राष्ट्रपतींनी सही करण्यासाठी काही अवधी घेताच जनतापक्षामध्ये संतापाची लाट उसळली. जनतापक्षाच्या नेत्यांची अशी अपेक्षा होती की वटहुकुमावर राष्ट्रपतींनी ताबडतोब सही करावी. त्यांनी विचार करण्यास अवधी घ्यावा ही गोष्टही त्यांना रुचली नाही आणि हीच मडळी ज्या वेळी विरोधी पक्षामध्ये बसत होती त्या वेळी मात्र व्ही. व्ही. गिरी आणि मरहूम फकरुद्दीन अलि अहमद यांच्या नावाने अनेक वेळा बोट मोडीत होती. जे करणे राष्ट्रपतीला शक्य नाही ते त्याने करावे अशीही त्याची अपेक्षा होती आणि त्याच्या त्या वेळच्या अपेक्षा थोड्याफार प्रमाणात हुंगामी राष्ट्रपती पूर्ण करू लागले मात्र त्यांनी आगपाखड केली संतापाचा उद्रेक इतका प्रचंड होता की वेगळी चूल माडून बसलेले बाबू जगजीवनराम आपल्या सहकाऱ्यासह जनतापक्षामध्ये येऊन दाखल झाले हुंगामी राष्ट्रपतींनी- विधानसभाविसर्जनाच्या वटहुकुमाच्या संदर्भात जी दिरगाई केली ती चीड आणणारीच होती हे खरे; पण आपण सत्तेवर असल्यावर राष्ट्रपती गुमान सही करणारा असावा आणि आपली जागा विरोधी पक्षात जाताच तोच राष्ट्रपती स्वतःच बुद्धीचा असावा अशी दुटप्पी भूमिका यापुढे कोणाला घेता येणार नाही. तशी ती घेतलीही जाऊ नये. राष्ट्रपतिपद हे सर्वोच्च सन्मानाचे पद आहे. याची जाण आता नाण्याच्या दोन्ही बाजूंना आली असल्याने आगामी राष्ट्रपती एन्. संजीव रेड्डी याची कारकीर्द यशस्वी होईल अशी अपेक्षा आहे. □

□ एक होता भुट्टो

गेल्या मार्च महिन्यामध्ये भारतात त्या अभूतपूर्व लोकसभा-निवडणुका झाल्या. लोकशाही विरुद्ध हुकूमशाही अशा संघर्षाचे स्वरूप त्यांनी घेतले आणि त्यात लोकशाहीचा अतिशयच आश्चर्यजनक आणि क्रांतिकारक विजय झाला. बरोबर अशाच आशयाचा एक प्रश्न आज पाकिस्तानी जनतेसमोर उभा आहे. त्यात अंतिम विजय कोणाचा होणार हो गोष्ट अद्यापीही गुलदस्तात असली तरी सध्याची तेथील नवी लष्करी राजवट सध्या तरी लोकशाहीचाच उद्घोष उच्चरवाने करण्यात गुग असल्याने, आता तरी हा विजय लोकशाहीचाच असावा अशी शका ध्यायला हरकत नसावी.

पाकिस्तानामध्ये नुकत्याच घडत असलेल्या या इतिहासाचे स्वरूप मोठे रजक आणि उद्बोधक आहे. माझ्यासारख्या एका सर्वसामान्य व्यक्तीला, ज्याला राजकारणात फारसा रस (आणि पुरेसा गंधही!) नाही त्याला पाकिस्तानातल्या स्वातंत्र्योत्तर राजकारणावरील एका दृष्टिक्षेपातूनच दिसते ती फक्त खूपशी लष्करशाही, तिथली भीती, अफाट सत्तापिपासा, बरंचस अज्ञान आणि विस्तीर्ण आणि सार्वत्रिक दारिद्र्य. हा कदाचित् अपुऱ्या आकलनामुळे झालेला पाकिस्तानाविषयीचा गैरसमजही असण्याची शक्यता आहे; पण नुकत्याच पाकिस्तानात घडणाऱ्या घटना मात्र त्या दृष्टीने बऱ्याच उद्बोधक आहेत. खर तर आपल्याभोवती आपल्याच अनंत अडचणीचे डोंगर असताना पाकिस्तानात घडणाऱ्या या घटनांवर विचार करून उद्बोधन करण्याचे तुम्हाआम्हाला काहीच कारण नाही; पण तिथे घडणाऱ्या या घडामोडी आणि भारतात नुकत्याच होऊन गेलेल्या स्थित्यंतरातील साम्य आणि त्या निमित्ताने घडाला लागलेला एकच एक प्रश्न विचारात घेऊ जाता असले काही उद्-

बोधन होणे अगत्याचे वाटते.

ही सगळी भुट्टो नावाच्या एका महत्वाकांक्षी असामीची आणि त्याच्या सत्तापिपासेची गोष्ट आहे. भुट्टो हे नाव पाकिस्तानाच्या राजकारणात पूर्वीपासून आम्ही ऐकत आलो कधी लोकनेता म्हणून, कधी व्यापारमंत्री म्हणून, कधी परराष्ट्रमंत्री म्हणून, कधी राष्ट्राध्यक्ष म्हणून, कधी पंतप्रधान म्हणून तर कधी 'सत्तापिपासू भावी हुकूमशहा' म्हणूनही! भुट्टोच्या खऱ्या प्रभावो राजकारणाची सुरुवात पाच-सहा वर्षांपूर्वीच झाली तेव्हा जनरल याह्याखानानंतर 'राष्ट्राध्यक्ष' म्हणून भुट्टोसाहेब सत्तेवर आले. अर्थातच राष्ट्राध्यक्षासारख्या पदावर आपल्या कर्तृत्वाला आणि स्वतंत्र प्रतिभेला पुरेमा वाव मिळणार नाही असे वाटल्यावरून थोड्याच दिवसात भुट्टो पाकिस्तानचे पंतप्रधान झाले आणि पाकिस्तानात लोकशाहीची परंपरा दृढ करण्याचा त्यांनी काही काळ प्रयत्न केला असावा; पण अर्थातच कुठल्याही जबर महत्वाकांक्षी माणसाची होते तीच गत जनाब भुट्टो याचीही झाली आणि आपल्याच सत्तापिपासेच्या आगीत जळून भुट्टो अखेर पुरते होरपळून निघाले. कदाचित् आता पंतप्रधानपदाच्या आपल्या मर्यादित अधिकारक्षेत्रात त्याचे पुरेसे समाधान होत नसावे असे दिसते किंवा कदाचित् अधिकाधिक काळ आपणच सत्तेवर राहून पाकिस्तानी जनतेचे अगदी घाऊक कल्याण करण्याचा त्याचा विचार असावा. त्यासाठी त्यांनी त्या वेळी भारतात सत्तेवर असलेल्या काँग्रेस सरकारपासूनही काही आवश्यक अनुभव घे मिळविले असावेत असे दिसते. कारण पंतप्रधान भुट्टो लोकशाहीत जसजसे मुरले तसे पाकिस्तानातील लोकशाहीचे चित्रच घसर दिसू लागले. भारतात आणीबाणी जाहीर झाली. पाकिस्तानातही तिचे पडसाद उमटू लागले. तिथल्या निवडणुकांचीही एकदर वासलात लागणार असे वाटू लागले. भारतातल्या इंदिराबाईप्रमाणेच विरोधकांची

गळचेपी करून पाकिस्तानी जनतेच्या कल्याणाचा वारसा एकट्या भुट्टोनी आपल्याडेच ठेवण्याचा चग बांधला आणि अशा वातावरणातच पाकिस्तानात निवडणुका झाल्या. आता भुट्टोची महत्वाकांक्षा जर हुकूमशहा बनण्याचीच होती असा त्याच्या विरोधकांचा दावा आहे तर निवडणुकांचा हा देखावा तरी कशासाठी असा प्रश्न सामान्यांना पडणे साहजिकच आहे, पण प्रत्येक हुकूमशहाला लोकमान्यतेचीही सत्तेइतकीच आवड असावी असे दिसते. नेपोलियनलाही आपली लोकप्रियता लोकमनाद्वारे अजमावणे आवडत असे असं म्हणतात. तसा काही तरी मोह भुट्टोना झाला असणे साहजिकच आहे. त्यानुसार भुट्टोवरील आपला विश्वास व्यक्त करण्यास जनतेला सघी मिळावी अशासाठी आणि अशा रीतीने या निवडणुकांची योजना करण्यात आली. त्यातून भुट्टोसारख्या धुरधुर मुत्सद्याची लोकप्रियता काही अशीतशी, किरकोळ असून चालणार नाही तीही तशीच भव्य आणि नेत्रदीपक असणे आवश्यक आहे, असे वाटल्यावरून भुट्टोच्या या निवडणुकीत नाना अपप्रकार, लाड्यालबाड्या आणि गोघळ झाले आणि अशा रीतीने जनाब भुट्टो आणि त्याची 'पीपल्स पार्टी' अभूतपूर्व बहुमताने सत्तेवर येती झाली.

भुट्टोनी जनतेकडून अशा रीतीने वदवून घेतलेला हा लोकशाहीवादी निर्णय मान्य करण्याचे तिथल्या विरोधी पक्षांनी अर्थातच असमान्य केले आणि त्यांनी निवडणुकांवर बहिष्कार घालून पुन्हा एकदा जनतेचा कौल मागण्याची टूम काढली. भुट्टोच्या सडेतोड आणि वस्तुनिष्ठ दृष्टीला ही असली मागणी मानवणे अर्थातच शक्य नव्हते. त्यानुसार भुट्टोनी ही मागणी घुडकावली आणि अशा रीतीने पाकिस्तानमधल्या या असतोषाला तोंड फुटले. याच सुमारास भारतात मात्र अन्तर्क्षेपण खऱ्या वातावरणात निवडणुका होऊन लोकशाहीचा विजय झाला. या घटनेसाठी पाकिस्तानी जनतेवर परिणाम

झाला असणे शक्य आहे. त्यामुळे विरोधकाची मामणी अधिकच तीव्र होत गेली. पाकिस्तानात ठिकठिकाणी आंदोलने, निदर्शने होऊ लागली.

'नॅशनल अलायन्स' सारख्या विरोधी पक्षांना कधी नव्हे एवढे सामर्थ्य प्राप्त होऊ लागले; पण भुट्टोनी आपला कणखरपणा मात्र लवकर सोडला नाही. कराचीसारख्या मोठमोठ्या शहरात मार्शल लॉ पुकारून, लष्कराच्या धाकाखाली पाकिस्तानात भुट्टो प्रणीत नवी लोकशाही रजविण्याचा चंग त्यांनी बाधला ही प्रक्रिया मुकर होण्यासाठी सर्व विरोधकांना तुरुंगात डाबून ठेवण्यात आले. दोनशे लोकाना विविध ठिकाणी गोळ्या घालून मारून बघण्यात आले, पण तरीही पाकिस्तानातील उद्धट विरोधकांना भुट्टोच्या या नव्या लोकशाहीच्या कल्पना अजिबात मानवेनात. आंदोलनाचे स्वरूप अधिकच तीव्र बनू लागले.

त्याबरोबरच भुट्टोनी आपला पवित्रा बदलला. नरमाईचे धोरण स्वीकारून पाहिले. विरोधकांशी तुरुंगात चर्चा करण्या-इतपत भुट्टो नरम झाले आणि शांततापूर्ण मार्गाने विचारविनिमय करून राष्ट्रापुढील पेचप्रसंग सोडवावा असे त्यांनी ठरविले त्यानुसार या चर्चा सुरू झाल्या आणि पुरे-पूर रंगही लागल्या. या चर्चांचे स्वरूपही मोठे रजक असले पाहिजे. अद्याप त्याचे पुरेसे घुत्तात हाती येत नसल्यामुळे त्याबाबत सविस्तर लिहिणे शक्य नाही, पण केवळ वेळकाढूपणासाठी आयोजित झालेल्या चर्चा-इतके मनोरंजक दुसरे काही असू शकेल काय? कदाचित अशा चर्चा-विनिमयातून विचारप्रक्रिया सुरू होऊन, पुरेसा वेळ गेल्यास मूळ प्रश्नाची तीव्रताच बोथट होईल असा भुट्टोचा कयास असावा. चर्चेच्या काही फेऱ्या-नंतर भुट्टोना अखेर फेरनिवडणुकांची कल्पना तत्त्वतः पटली आणि फेरनिवडणुका घेण्याचे त्यांनी आश्वासन दिले. वस्तुतः पाकिस्तानला हा पेचप्रसंग इथेच मिटायला हवा होता; पण पुढील चर्चासत्रामध्ये निवडणुका कशा घ्याव्यात या मुद्द्यावर महिनाभर चर्चा सुरू राहिल्या आणि त्याही अखेर निष्फळ ठरल्या. अखेर भुट्टोचा हा वेळकाढूपणा असाच चालू राहाण्याची चिन्हे दिसत असतानाच पाकिस्तानात अचानक लष्करी राज्यशक्ती झाली.

भुट्टो पदच्युत झाले इतकेच नव्हे तर स्थान-बदलतेचा अनपेक्षित अनुभव घेण्याची पाळी अचानक त्याच्यावर आली. अटक होताच भुट्टोचा चेहरा पडल्याचे आम्ही ऐकून आहोत. आयुष्यातील आपल्या सर्वोच्च महत्त्वाकांक्षेचा असा अस्त होत असलेला पाहून त्यांना झालेला खेद आम्ही समजू शकतो; पण त्यानिमित्ताने पाकिस्तानात पुन्हा एकदा लष्करी सत्ता आली आहे ही घटना अधिक लक्षणीय वाटते. या लष्करी सत्तेच्या आधिपत्याखाली पाकिस्तानी जनतेचे राजकीय भवितव्य सध्या अनिश्चित असले तरी लष्करी प्रशासकही पुन्हा निवडणुका घेण्याची भाषा करीत असल्याने हा विजय लोकशाहीचाच अंतिम विजय ठरेल अशी आशा वाटते

अशा रीतीने योगायोगाने एकाच कालखंडात भारतात आणि पाकिस्तानात समान प्रश्नाची एकच उकल हात आहे. भारतातही

एक अशीच सत्ताधारी स्त्री होती. तिनेही अशीच महत्त्वाकांक्षी सत्तालालसा उराशी बाळगली आणि त्यातच तिचा न्हास होऊन लोकशाहीचा विजय झाला. पाकिस्तानातही अशाच महत्त्वाकांक्षेचा जन्म झाला तिथेही लोकशाहीची गळचेपी झाली आणि आता कदाचित तिथेही लोकशाहीचा उदय होईल. अंतिम विजय लोकशाहीचाच असेल पण फक्त फरक एकच—

भारतातली लोकशाही भारतीय जनतेने त्याचा हक्क म्हणून मिळविली आणि पाकिस्तानातली लोकशाही तिथल्या लष्कराच्या धाकाने पाकिस्तानात अवतरली आणि लष्करी सामर्थ्यावरच तिचे पोषण झाले.

वाकी दोन्ही हुकुमशाहीच्या रडकथा सारख्याच आहेत—एक होता भुट्टो आणि एक होती

□

पाकिस्तान पृष्ठ ८ वरून

खानाचा राष्ट्रीय अवायी पक्ष हा एकच लोकशाहीवादी व पुरोगामी धोरणाचा पक्ष आहे; पण त्याचा प्रभाव वायव्य सीमा प्रांतापलीकडे नाही. कुराणातील धर्मतत्त्वानुसार देशाचा कारभार चालला पाहिजे या धोरणाचे काही पक्ष विरोधी आघाडीत आहेत. आघाडीवर त्याच्या मताचा प्रभाव पडला आणि आघाडीच्या हाती सत्ता आली तर देशाच्या धोरणाला भुट्टो-राजवटीपेक्षा अधिक पुरोगामी वळण मिळण्याऐवजी प्रतिगामी वळण मिळण्याचा संभव आहे आणि आघाडीत त्याच्या मताचा प्रभाव पडला नाही तरीही आघाडीची एकजूट टिकविण्यासाठी इतर पक्षांना त्याच्याशी मिळते घ्यावे लागेल आणि त्याच्या पुरोगामी कार्यक्रमास मुरड घालावी लागेल

पाकिस्तानात लोकशाहीच्या प्रयोगाला फारसा वावच मिळाला नाही. पहिली सात वर्षे राजकीय नेते आणि पक्ष यांच्या आप-

सातील संघर्षात गेली. १९५४ ते १९७१ पर्यंत लष्करी राजवटच होती. नंतरची साडे-सहा वर्षे म्हणजे भुट्टोच्या राजवटीचा कालखंड. भुट्टोनी पाकिस्तान जनतापक्ष हा नवीन पक्ष काढला; पण त्याचा प्रभाव पंजाब आणि सिंध या दोन प्रांतातच होता. भुट्टोनी हुकुमशाही पद्धतीनेच कारभार केला. वायव्य सीमा प्रांत व बलुचिस्तानातील विरोधी पक्षांची मंत्रिमंडळे त्यांनी वडतर्फ केली. बलुचिस्तानातील आंदोलन दडपण्यासाठी लष्कर पाठविले. स्वपक्षातील टीकाकारांचीही हुकालपट्टी केली. या धोरणामुळे भुट्टोविरुद्ध असतोष वाढत होता व त्याचे पर्यवसान त्यांना पदच्युत करण्यात झाले; पण विरोधी पक्षाजवळही सर्व थराचा पाठिंबा मिळवू शकेल असा नेता नाही ही पाकमधील नेतृत्वाची उणीव आहे त्यामुळे तेथील अस्थिरता लोकर दूर होणे कठीण आहे.

□

संघाची ढोंगबाजी - दोन प्रतिक्रिया : पृष्ठ ५ वरून

करता असे समजले की, डॉ. आढाव ज्याप्रमाणे गुलाब-मोगन्याचे जुने ताटवे मशागतीने फुलवीत होते त्याचप्रमाणे संघाच्या कार्य-कर्त्यांनीही टिळकाना व म. गांधीना स्वातंत्र्यपूर्व काळात येरवडा जेलमधील ज्या चेबर्समध्ये अटकत ठेवले होते त्या दोन्ही चेबर्ससमोर डॉ. पूर्णपात्रेच्या मार्गदर्शनाखाली उत्कृष्ट बगीचे फुलविलेले आहेत. तसेच टिळकाच्या चेबर्ससमोर सिंहाच्या प्रतिकृतीची स्थापना करण्यात आलेली आहे. हे सर्व आजही शाबूत आहे. काहीजण भाजीपालाही लावीत होते.

५. 'संघस्वयंसेवकाजवळ सहिष्णुता नव्हती ते एकमेकांशी, गुन्हेगार कैद्यांशी व अन्य राजकीय स्थानबद्धांशी वारंवार क्षुल्लक कारणावरून हमरी-तुमरीवर येत' असं आढावानी म्हटलेलं आहे. (पान क्र ९/११) परंतु त्यांच्याच विचारसरणीतील एका कार्यकर्त्याने जेलमधील समन्वय समितीचे निमंत्रक डॉ. लेले यांच्याकडे एक लेखी तक्रार दिली होती व त्यात असे स्वच्छ म्हटले होते की, 'डॉ. आढावाच्या चिथावणीने त्याच्या समक्ष मला चपलेने मारहाण झाली! 'युक्राद व काही समाजवादी कार्यकर्त्यांची आपाप-सातील भाडणे व आरोप-प्रत्यारोप हा तर काही दिवस सर्वांच्याच डोकेदुखीचा (आणि रात्रीच्या झोपमोडीचा) विषय बनला होता असे समजते.

६. संघवाल्यांनी लिहून दिलेलं 'अडर टेंकिंग' हा आढावाच्या लेखातील एक महत्त्वाचा मुद्दा (पान क्र १६) याविषयी चौकशी केल्यावर असं कळलं की, कुठल्याही प्रकारच्या अडर टेंकिंग किंवा मेमोरेंडमवर संधी करून स्वतःची सुटका करून घेण्यास कोणांचा राजी नव्हते काही जणांनी तर 'अडर टेंकिंग लिहून मागणे म्हणजे आमचा अपमान आहे'. अशा आशयाची शासनालाच रीतसर नोटिस दिलेली होती प्रकृतीच्या किंवा प्रापंचिक अडचणीमुळे ४-५ जणांनी तसं अडर टेंकिंग लिहून दिलं अर्थात तसा विचार केला तर काही समाजवाद्यांनीही (यात एक ऑफिससेक्रेटरीही होते) असं अडर-टेंकिंग लिहून दिलं होतं. शिवाय हा अडर टेंकिंग लिहून देण्याचा निर्णय परस्पर घेतला गेला नव्हता. संघाच्या वरिष्ठ नेतृत्वाने विचारपूर्वक हे अपवाद केले आजपर्यंत त्यांनी केलेली सेवा आणि त्याची सद्यस्थिती लक्षात घेऊन 'सही करण्यास हरकत नाही' अशा आशयाचं एक पत्रही लोकसंघर्षसमितीच्या एका अखिल भारतीय पातळीवरील समाजवादी नेत्याकडून आल्यावरच या निर्णयाची कार्यवाही झाली. हे पत्र आढावाना आजही पहावयास मिळू शकेल.

७. 'सरकारने संघबंदी घातली नसती तर संघाचे स्वरूपसेवक एवढ्या मोठ्या संख्येने सत्याग्रह करून, आलेच नसते' असं एक विधान सरसंघचालक मा. बाळासाहेब देवरसानी केल्याचं डॉ. आढावानी म्हटलं आहे (पान क्र. १७), परंतु हे विनासदर्भ आणि मूळ मुद्द्याला बगल देऊन घेतलं आहे असं लक्षात आलं कारण या विषयाची पार्श्वभूमी अशी होती की, तुरुंगामध्ये येणाऱ्या बंदीवासा-मध्ये आपल्या स्वयंसेवकांचीच संख्या सर्वाधिक असल्याचे पाहून काही सामान्य संघस्वयंसेवकांच्या डोक्यात थोडसं तरुणपणाला

साजेसं वारं भरलं. हे जेव्हा मा. देवरसांच्या लक्षात आलं तेव्हा त्याचा हा फुगा फोडण्यासाठी एका बौद्धिकात त्यांनी असं सांगितलं की, 'तुम्ही एवढ्या प्रचंड संख्येने जेलमध्ये आलात यात विशेष काहीच केलेलं नाही तुम्हाला फटका बसला म्हणून तुमच्याकडून ही प्रतिक्रिया उमटली. यामध्ये आपण काही विशेष केलंल आहे असं मानण्याचं काहीच कारण नाही'.

९. 'मा. देवरसाचा पत्रव्यवहार' हाही डॉ. आढावांच्या लेखातील एक महत्त्वाचा मुद्दा (पान क्र १५). बाळासाहेबानी श्रीमती इंदिरा गांधीना दोन पत्रे पाठविली ही डॉ. आढावाना मिळालेली माहिती अपुरी आहे. ही सध्या दोन नसून तीन आहे तसेच त्या पत्रामधील मजकुराचा आशय असा, 'कै. ललित नारायण मिश्र व अजित नाथ ह्यांचेवरील हत्याच्या हकीकतीवरून त्या घटनाशी संघाचा संबंध नाही हे सिद्ध झाले आहे. साऱ्या भारतातील सर्व ठिकाणांच्या संघकार्यालयातील फाईल्स व पत्रव्यवहार आपल्या ताब्यात आहे. ह्यावरून आपण करीत असलेल्या आरोपामध्ये तथ्य नाही हे आपल्याही लक्षात आले असेलच. तेव्हा आपण पुनः पुन्हा तेच तेच आरोप करीत आहात हे योग्य नाही. आपणांशी प्रत्यक्ष भेट झाल्यास मी आपले गैरसमज दूर करू शकेन.' श्री. बिनोबाजी व अन्य राजकीय नेत्यांना लिहिलेल्या पत्रामधील मजकूरही, 'आपणास संघाचा परिचय आहे. संघावर होत असलेल्या आरोपामध्ये तथ्य नाही हे आपण जाणता. तेव्हा संघबंदी सन्मानपूर्वक उठविण्याविषयी आपण प्रयत्न करावेत. त्यात सर्वांचेच हित आहे'. अशाच आशयाचा होता अर्थात इंदिराजींना लिहिलेल्या तीन पत्रांपैकी एका पत्रामध्ये त्याच खटला जिंकल्याबद्दल अभिनंदन करणारही वाक्य होत, पण तोच त्या पत्राचा विषय नव्हता. आता हे वाक्य तरी असावं की नसावं हा कदाचित बादाचा विषय होऊ शकेल, पण राजकीय पातळीवरील पत्रलेखनामधील 'Formal manners' म्हणून रयांकडे पाहिल्यास काहीच गैर नाही असे वाटते.

'या पत्रापैकी एकाही पत्राची साधी प्रतदेखील पाहावयास मिळाली नाही' असंही आढावानी म्हटलं आहे. परंतु वस्तुस्थिती अशी आहे की या तीनही पत्रांच्या सायक्लास्टाइल्ड प्रती छापून भारतात अनेक ठिकाणी वाटण्यात आलेल्या आहेत. तेव्हा डॉ. आढावानाही त्या मिळण्यास काहीच हरकत नव्हती. फक्त त्यासाठी प्रामाणिक प्रयत्न केले जाण आवश्यक होतं.

अशा तऱ्हेने डॉ. बाबा आढाव यांनी लिहिलेल्या आणि लेखातील सर्व प्रमुख मुद्द्यावर चर्चा केल्यानंतर ही वर दिलेली माहिती किंवा स्पष्टीकरण शमर टक्के खरी नसतीलच, असं गृहीत धरूनही नि.पक्षपातीपण विचार केला तरी एक गोष्ट ताबडतोब लक्षात येते ती अशी की हा संपूर्ण लेख आढावाना आपली विचारवताची पातळी पूर्णपणे सोडून देऊन लिहिलेला आहे. 'डोक्याची टक्के, पिकलेले केस' यासारख्या विशेषणांमधून सधोयाची हीन दर्जाची टिंगल त्यांनी केलेली आहे. तसेच या टीकेमधून काही विधायक असं बाहेर पडाय असा आढावांचा स्वतःचाच हेतू नसावा. कारण या टीकेमध्ये अवा-

जवी कडवटपणा आणि कुजकटपणा आहे. संघवाल्यांच्या संघटन-शक्तीबद्दल वाटणारा द्वेष, मत्सर या टीकेत ठिकठिकाणी उफाळून आलेला आहे. या मत्सराच कारणही उघड आहे. 'निष्ठावान अनुयायी नाहीत.' ही समाजवाद्यांची एक कायमची शोकांतिका आहे. त्यामुळे अशा निष्ठावान, शिस्तबद्ध कार्यकर्त्यांचा प्रचंड ताफा पाहून त्यांचा हेवा वाटल्यास त्यात वावणं काहीच नाही; पण तसा प्रकार आढावाच्याही बाबतीत घडावा ही बाब चिंताजनक आहे. 'एक गाव एक पाणवठ्या'ची उदात्त कल्पना मांडणाऱ्या विचारवताने स्वतःचे श्रम आणि शक्ती मात्र दुसऱ्या कोणत्या तरी संघटनेवर चिखलफेक करण्यात वाया घालवावी यासारखी दुःखद गोष्ट नाही.

संघाच्या हिंदुत्ववादी कर्मकांडावर आढावानी हलक्या प्रतीचा कडाडून हल्ला चढविलेला आहे. तसा विचार करायला गेलं तर कर्मकांड कोणत्या धर्मात नाही? हे कमी व्हायला पाहिजे हे जरी खरं असलं तरी इतक्या वर्षांचा हा पगडा जादूची कांडी फिरविल्याप्रमाणे एका रात्रीत नाहीसा कसा होईल? बावा आढावासारख्या माणसाकडून तरी एवढा समजूतदारपणा अपेक्षित होता. वटवाघुळाला राख्या बाघल्याचा प्रसंग आढावानी जितक्या भावडेपणाने आणि वेड पाघळून वर्णन केलेला आहे तितका तो सरळ नक्कीच नाही हे सामान्य माणसाच्याही लक्षात येईल. एका मेलेल्या वटवाघुळ्याकडे लोकांच लक्ष जावं म्हणून त्याला नेमकं राखीपोणिमेच्या दिवशीच राख्या वाघणं हे कृत्य निश्चितच खोडकरपणाच आहे. त्या तुहंगामध्ये की जिथे फर्माइशीनुसार स्वयंपाक सुद्धा तयार व्हायचा, तिथे या मडळीना बाकी काहीच बाघायला मिळाल नाही का? आणि त्या मृत वटवाघुळाबद्दल एव्हढ प्रेमच असेल तर आपणच फुलवलेल्या गुलाबमोगऱ्याच्या हारानीच का नाही मडवल? विचाऱ्याला मेल्यावर तरी सन्मान मिळाला असता! या संबंध घटनेतूनही वाईट वाटतं ते या गोष्टीचं, की आढावासारख्या माणसानं त्याच समर्थन करावं!!

या सबंध लेखाच, आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे तो सतत 'मी' भोवती घोटालात राहिलेला आहे. 'मी' असं म्हटलं, 'मी' अस केलं, 'माझी वैचारिक भूमिका अशी होती' इ. इ. अशा तऱ्हेने हे 'मी' पण सतत लेवूनच जर डॉ. आढाव समाज सुधारायला जाणार असतील तर कठीण होईल

याच सदर्मात मिळालेली आणखी माहिती म्हणजे डॉ. आढावानी संघवाल्यांच्या ज्या ज्या घटना उदाहरणादाखल घेऊन त्यांच्यावर टीका केलेली आहे त्यापैकी एकाही घटनेचे ते स्वतः कधीच साक्षीदार नव्हते! त्यांची सगळी टीका जामुदांनी सांगितलेल्या माहितीवर आधारित! आढावासारख्या 'पुरोगामी सत्यशोधका'ला तरी हे वर्तन कधीच शोभणार नाही. म्हणजेच हा सारा खटाटोप केवळ एक काही तरी नवं वादळ निर्माण करायचं आणि स्वतः भोवतीही एक प्रसिद्धीच बलय निर्माण करायचं एवढ्याच दरिद्री हेतूतून आढावानी केल्यासारखा वाटतो.

सध्यामध्ये दोष भरपूर आहेत; पण त्याचे हे दोष त्यांनी काढून टाकावेत अशी जर डॉ. आढावाची मनापासून इच्छा असेल तर मात्र त्यांनी त्याकरिता निवडलेला हा मार्ग संपूर्णतः चुकीचा आहे. यामधून काही चांगले निश्चितच निष्पन्न होऊ शकणार नाही. उलट परस्परामघील अविश्वास व राग मात्र जोमाने वाढीला लागेल,

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ ही एक देशव्यापी संघटना आहे तिच्या बद्दल व्यक्त केल्या जाणाऱ्या कोणत्याही मलाचे किंवा प्रतिक्रियाचे पडसाद अत्यंत परिणामकारक असतात. म्हणून संघाबद्दल केव्हाही विचार करताना तो विशेष काळजीपूर्वक आणि गाभीर्याने केला गेला पाहिजे.

कोणत्याही संघटनेवर टीका करण्यास काहीच हरकत नाही; पण ही टीका वैयक्तिक पातळीवरून न करता त्या संघटनेच्या एकूण कार्याचा सम्यकपणे आणि साकल्याने विचार करून मगच केली जावी.

या लेखामध्ये संघीयांच्या कर्मकांडावर त्यांनी जो कटू आणि हीन दर्जाचा हल्ला चढविलेला आहे, त्यातून सधाचा जातीयवाद सिद्ध करण्याचा त्यांचा प्रयत्न असावा असे दिसते सधाचा हिंदुत्ववाद, ते करीत असलेले कर्मकाण्ड यासारख्या भरपूर चवितचर्वण झालेल्या प्रश्नापेक्षाही अधिक महत्त्वाच्या आणि निकडीच्या समस्या आज उभ्या आहेत. संघीयांचे वेप आणि आवेश यापेक्षाही दलितांबद्दलची त्यांची भूमिका काय आहे किंवा समान राष्ट्रीयत्वाची जाणीव ते निर्माण करू शकतात किंवा नाही या मुद्द्याची चर्चा होणे अपेक्षित आहे म्हणजे सधाची भूमिका आणि सधाचे भविष्यकालातील कार्य-क्रम यांच्यावरच सधाविषयी विचार करताना, लक्ष केन्द्रित केले जावे. तसा विचार केला तर संघ गुणात्मकदृष्ट्या नव्या भूमिकेकडे वळला आहे असे वाटत नाही. परंतु सरसधचालक श्री बाळासाहेब देवरस यांनी दलितांबद्दल जी भूमिका व्यक्त केलेली आहे तिच्यामुळे काही नव्या अपेक्षा निश्चितच निर्माण झालेल्या आहेत.

या लेखाच्या शेवटच्या पान-दोन पानामध्ये बाबा आढावानी सधाच्या कार्याविषयी जे प्रश्न उपस्थित केलेले आहेत त्याचाच विचार जर संबंध लेखभर झाला असता तर अधिक फायदेशीर ठरले असते. डॉ. आढावानी हा जो पवित्रा घेतलेला आहे त्यातून कार्यहानीच अधिक होण्याचा संभव आहे.

□

पुरोगामी कुत्सितपणा

डॉ. अरविंद लेले

१. आणीबाणीतील स्थानबद्धतेच्या काळात येरवडा कारागृहात एकत्र राहिल्याने सधाला फार जवळून पाहता आले हा डॉ. आढावाचा दावा त्याच्यापुरता साफ खोटा आहे. कारण त्याच्या १६ महिन्यांच्या प्रदीर्घ कारावासात ते एकदाही सधाच्या कार्यक्रमांला आले नव्हित, एकदाही सधाच्या चर्चेत, प्रश्नोत्तरात किंवा विचार-विनिमयात त्यांनी भाग घेतलेला नाही व सधाच्या मा. सरसधचालकाच्या किंवा अन्य कोणत्याही जबाबदार, अनुभवी स्वयंसेवकांबरोबर त्यांनी चर्चा केलेली नाही

'जेलच्या वातावरणात एक अपरिहार्य जवळीक होती' असे जरी ते लेखात म्हणत असले तरी प्रत्यक्षात मात्र त्यांनी एकाही सधस्वयंसेवकाशी जवळीक निर्माण केली नाही. एवढेच नव्हे तर मा. बाळा-

साहेब देवरस ह्यांच्या एकसष्टीच्या अमोघचिंतनात सारा जेल आनंदाने सहभागी झाला असताना डॉ. आढाव मात्र त्याही समा-
रंभास गैरहजर राहिले व त्या सौजन्यहीन बागणुकीचेही त्यांनी
तत्त्वज्ञान उभे केले.

जेलजीवनातील साध्या सभ्यतेपासून आढाव किती दूर होते त्याचे
हे उदाहरण आहे.

२. आणीबाणीविरोधी आंदोलनात असंख्य तरुणांबरोबर काही
प्रौढ कार्यकर्तेही हिरिरीने भाग घेऊन तुरुंगात आले होते. त्यांच्या
वयाचा व कार्याचा गौरव करण्याऐवजी बाबा आढावाना फक्त
त्यांची 'टकले व फुकलेले केस' याच गोष्टी दिसल्या; पण त्याच
वेळी आपल्या पक्षातील तेथे आलेल्या मोजक्या मंडळीत बहुसंख्य
मंडळी त्याच प्रौढ वयाची होती हे ते सोयिस्करपणे विसरले.

३. आणीबाणीच्या काळात सधपरिवाराचे हजारो कार्यकर्ते
पकडले गेले. त्यामध्ये सधाविषयी नुसती सहानुभूती दाखविणाऱ्या
सामान्य नागरिकांपासून सरसंघचालकापर्यंतची विविध थरातील व
विविध स्तरावरील माणसे होती. याउलट समाजवादी पक्षाचे पदा-
धिकारी व पूर्ण वेळ काम करणारे जबाबदार कार्यकर्तेच प्रामुख्याने
स्थानबद्धतेत होते. त्यामुळे या दोन एका अर्थाने असमान पातळी-
वरील पक्षीय कार्यकर्त्यांच्या मन:स्थितीची, विचारसामर्थ्याची व
दृष्टिकोनाची तुलना करणे योग्य होणार नाही. तुलनाच करायची
असेल तर दोघांच्याही 'हाडं कोअर'ची तुलना करावी लागेल. तशी
तुलना करायचे डॉ. आढाव ह्यांनी मुद्दाम टाळले आहे व यापुढेही
तशी तुलना ते करणार नाहीत. कारण त्यामुळे तेच अडचणीत येतील
हे त्यांना चांगले माहीत आहे.

वैचारिक फरफट-पण कुणाची ?

४. वैचारिक पातळीवर चर्चा करताना सधोयाची त्रेधातिरपिट
उडे व आपला वैचारिक रितेपणा झाकण्याचा ही मंडळी केविलवाणा
प्रयत्न करीत 'हे आढावाचे विधान हास्यास्पद व कीव करण्याजोगे
आहे ज्याने सधपरिवारातील कोणाशीही कधीच चर्चा केली नाही
त्याने कशाच्या आधारावर हे विधान केले हे त्याचे त्यानाच किंवा
ते न मानणाऱ्या परमेश्वरालाच माहीत, आमच्या माहितीप्रमाणे.

अ : सत्याग्रहात ज्या हजारो सधस्वयसेवकांनी भाग घेतला
त्यांना स्थानबद्धांच्या बराकीपासून लाव ठेवण्यात आले होते. त्या
दोन-तीन महिन्यांच्या कालावधीत त्या २०-२५ शीतील तरुण
स्वयसेवकांच्या झुडीच्या झुडी आमहा मिसावद्धाच्या बराकीकडे येत.
त्या वेळी 'सधाच्या पदाधिकाऱ्यांप्रमाणेच सर्वश्री शिरुभाऊ लिमये,
भाई वैद्य, बा. न. राजहस, कॉ. शाताराम गरुड, कॉ. खोपकर,
भाऊ फाटक, डॉ. सप्तर्षी, रतनसिंग राजदा आदींच्याबरोबर ते
उत्साहाने चर्चा करीत व आपलेही विचार आत्मविश्वासाने मांडीत
त्याचप्रमाणे १५ टक्क्याहून अधिक संघस्वयसेवक असलेल्या सत्या-
ग्रहीच्या बराकीत या सर्वांना भाषणे व चर्चा करण्याकरिता आदराने
बोलाविले जाई.

ब : मिसावद्धीच्या वेगवेगळ्या चर्चासत्रात अनेक संघस्वय-
सेवकांनी ग्रामीण अर्थरचना, सामाजिक एकरसता व परिवर्तन
राजकीय क्षेत्रातील सामंजस्य इत्यादी विषयावर अतिशय अभ्यास-
पूर्ण भाषणे केली असे अनेकांनी मनमोकळेपणाने कबूल केले आहे.

क. जेलमधील संघीयांच्या वेगवेगळ्या चर्चांगटात तेथील
७०-७५ अन्य पक्षीय कार्यकर्त्यांना आपापले विचार मांडण्याकरिता
आवर्जून बोलावण्यात येत असे.

ड : कॉ. गरुड, साथी बागायतकर, आ. प्रधान, भाई वैद्य, कुमार
सप्तर्षी ह्यांनी वेगवेगळ्या विषयावर घेतलेल्या व्याख्यानांना सध-
स्वयसेवक मोठ्या सख्येने व आपुलकीने हजर राहात. अगदी बाबा
आढावांच्या 'एक गाव एक पाणवठा' या पुस्तकाच्या प्रकाशनाच्या
सभेला देखील ! सधस्वयसेवकांच्या या विविध उपक्रमातील उप-
स्थितीला संघाच्या अधिकाऱ्यांनी कधीही विरोध केला नाही.

एका बाजूला संघाचे स्वयसेवक इतक्या मोकळेपणाने विविध
विचारांना सामोरे जात असता १९ महिन्यांच्या स्थानबद्धतेच्या
प्रदीर्घ कालखंडात अन्य विचारांच्या एकाही पक्ष वा संघटनेने जन-
सधाच्या जाणत्या स्वयसेवकांना वा पदाधिकाऱ्यांना आपल्या चर्चा-
ंगटात बोलावून त्यांचे विचार समजावून घेण्याचा प्रयत्न केला नाही.
यावरून वैचारिक गोघळ व रितेपण कोणात आहे व विविध
विचारांसाठी मनाची कवाडे कोणी बंद केली आहेत हे लक्षात येईल.

तुरुंगातील शाखा

५ : तुरुंगात विविध कार्यकर्त्यांचे दारारीक कार्यक्रम चालत. त्या-
प्रमाणे आपापल्या आवडीप्रमाणे गीतापठण, ज्ञानेश्वरी व गायत्री
पारायणे, योगासने आदी अनेक कार्यक्रम स्थानबद्ध करीत असत.
यामध्ये आढावाना ब्राह्मणी संस्कृती दिसते. ह्याचा अर्थ तुरुंगात
योगासने करणारे वा गीतेचा अभ्यास करणारे कॉ. खोपकर, जॉर्ज
फर्नांडिस, मोहन धारिया हेही ब्राह्मणी संस्कृतीचे उपासक म्हटले
पाहिजेत. व्रत म्हणून रोज सुमारे १०० तरुण पहाटे सूर्यनमस्कार
घालीत असत. त्याचे कीतुक करण्याऐवजी स्वतःला डॉक्टर म्हणवि-
णारे आढाव त्याची टिंगल का करतात हे आम्हाला समजत नाही.
सूर्यनमस्कार घालणे व जेलमध्ये आरोग्य नोट राखणे हे प्रतिगामी-
पणाचे लक्षण आहे काय ?

६ : जेलमधील काही वृद्ध सधस्वयसेवकांच्या धार्मिक कार्यक्रमांचे
विषयस्त वर्णन करून डॉ. आढाव सान्याच सधपरिवाराला ब्राह्मणीचे
जतन करणारे, अधश्चंद्र, प्रतिगामी व यथास्थितिवदी ठरवीत आहेत;
परंतु येरवडा कारागृहातील सधपरिवारात अनेक प्रथितयश डॉक्टर्स,
सर्जन, वकील, सहकारमहंषि, शिक्षणतज्ज्ञ, प्राध्यापक, लेखक,
सामाजिक व राजकीय नेते, निवडून आलेले लोकप्रतिनिधी, सह-
कारी बँकाचे प्रतिनिधी, शेतकरी, व्यापारी इत्यादी नामवंत व
विचारवंत मंडळीचा समावेश होता. आपापल्या क्षेत्रात अत्याधुनिक
वैज्ञानिक विचारांचा मागोवा घेत ही मंडळी आजही समाजाची सेवा
करीत आहेत.

होमाच्या नावाखाली एका आयुर्वेदविशारदाची टिंगल जरी
आढाव करीत असले तरी त्याच्या ज्ञानाचा प्रत्यय तेथील अनेक
स्थानबद्धांना आलेला आहे. युक्रादचे व्यंकप्पा पत्की ह्यांना तर
त्यांनी अक्षरशः जीवदानच दिले आहे.

शेती

७ : तेथील शेतकऱ्यांच्या बैठकीत 'मजूर कसे माजले आहेत हा
खास टॉपिक असायचा' अस आढाव म्हणतात. या बैठकीला बेरवड्या-
तील प्रत्यक्ष शेती करणारे सर्वपक्षीय सुमारे ४०-५० शेतकरी कायम

हजर राहात. त्या बैठकीत शेतीच्या सर्वांगीण विषयावर चर्चा व वाचन होई. तीत समाजवादी पक्षाचे दशरथ तात्या पाटील, शंकर धोडी पाटील, रवींद्र सबनीस आदी मंडळी भाग घेत. अशाच एका बैठकीला मा. देवरस हजर असता त्यांनी शेतीसंबंधी बरेच विचार मांडले. त्यातील पुरोगामी, वस्तुनिष्ठ अंशोच पाहून आम्हाला सुखद धक्का बसला. 'ही द. सकाळमधील भाई वैद्याच्या लेखातील कबुली बाबा आढावाच्या बरील उद्गारास परस्पर उत्तर देण्यास पुरेशी आहे.

८ : 'संघाच्या जेलमधील दैनंदिनीत शारीरिक उत्पादक श्रमाला स्थान दिलेले मी तरी पाहिले नाही.' ही आढावाची मल्लीनाथीही दुष्ट हेतूने केलेली आहे. कारण संघस्वयंसेवकांनी केलेले किती तरी उपक्रम त्यांना दिसले नाहीत असे वाटते.

अ : रक्ष असणारे गाधीयाई अंगमेहनत करून डॉ. पूर्णपात्रे, मोहनराव गवंडी आदींनी पार बदलून टाकले व तेथे एक सुंदर फुल-बाग निर्माण केली.

ब : टिळकयाडंमध्ये शरद साठे, धनंजय शितोळे, अनिल शिरोळे आदी २०-२५ तरुणांनी एक सुंदर बाग, कारजे, हिरवळी तयार केल्या.

क : श्री. अण्णा हांगे, शंकरराव पुजारी, भाऊ फौजदार, तात्या फिरगे आदी मंडळींनी बी-याईमध्ये स्वतःच्या अंगमेहनतीने पिकविलेल्या भाज्या अनेकानी खाल्लेल्या आहेत.

ड : याशिवाय रोग्यांना मालिश करणे, स्थानबंदाबरोबर अनेक कंधानादेखील तपासून औषधोपचार करणे, विविध भाषा व कलाचे वर्ग चालविणे इत्यादी सर्व कामे म्हणजे अनुत्पादक श्रमच काय ?

कैद्यांच्या मदतीने एक नर्सरी फुलवण्यापलीकडे १५-१६ महिन्यात श्री. आढाव ह्यांनी असे कोणते उत्पादक श्रम केले ते सांगितले असते तर बरे झाले असते.

कारागृहातील या सर्व कार्यक्रमाच्या योजनेमागे ३५०-३७५ स्वयं-सेवकांचे मन प्रसन्न राखावे व त्यांच्या मानसिक दुःखाचा वोजा थोडा तरी हलका करावा ही कळकळ होती. म्हणूनच प्रत्येक स्वयंसेवक हा त्याच्या आवडीप्रमाणे अधिकाधिक कार्यक्रमात कसा भाग घेईल हे आग्रहाने पाहिले जात असे; परंतु ज्याच्यावर कुणाचीही जबाबदारी नाही, ज्याला कुणालाही छाभाळायचे नाही, ज्याला कुणातही मिसळायचे नाही, ज्याला आपल्या ८-१० भगतगणापलीकडे दुसरे जगच नव्हते व बाहेरची कोणतीही चिंता नव्हती त्या आढावाना सधकार्यकर्त्यांच्या चतुर्थीपासून ब्राजसामान्यापर्यंतच्या योजकतेचे मर्म कळणार नाही.

संघाचा टाइमपास-कर्मकांड

९ : घुळपातील एक बहुजनसमाजातील सधकार्यकर्ते कोट्टुबिक संकटानी अतिशय वंजार झाले होते. त्याची पत्नीही आजारी पडली होती. त्यात त्याच्या भाऊबदानी त्याच्या अटकेचा गैरफायदा घेऊन इस्टेटीवावत कोर्टकचेऱ्या सुरू केल्या होत्या. यामुळे त्यांची मनःस्थिती अतिशय हळुवार व अस्थिर झाली होती. तेव्हा मनःशांतीसाठी त्याची श्रद्धा होती म्हणून ते उबराच्या झाडाला नियमाने प्रदक्षिणा घालीत असत. केवळ टाइमपास म्हणून नव्हे ! अत्याधुनिक मानसशास्त्रज्ञ ह्याला मान्यता देतात. त्यांचा दाखला देऊन सर्वच

स्वयंसेवक अशीच अनुष्ठाने करीत होते असे डॉ. आढाव भासवीत आहेत. हे स्वतःला सत्यसोधक म्हणविणाऱ्याला शोभत नाही.

संघाची सहिष्णुता

१० : सधस्वयंसेवकाजवळ सहिष्णुता नव्हती. ते एकमेकांशी, गुन्हेगार कैद्यांशी व अन्य राजकीय स्थानबंदांशी वारंवार हमरी-तुमरीवर येत, असे विधान करताना आढाव वस्तुस्थितीचा विपर्यास करीत आहेत.

आमच्या मदतीला दिलेल्या कैद्यांची जास्तीत जास्त पिळवणूक कुठल्या विचारांच्या मंडळींनी केली याचा छडा लावल्यास डॉ. आढावच अडचणीत येतील. स्वतःचे काम स्वतः करण्यात सध-स्वयंसेवक मोठ्या सख्येने अग्रभागी होते.

आपसातील भांडणासंबंधी तर बाबा आढावांनी इतरावर चिखल-फेक न करणेच बरे !

११ : संघीयांची असहिष्णुता दाखविण्याकरिता डॉ. आढावांनी वगनाट्य, वटवाघूळ, वदे मातरम् व वापूसाहेब पाटील इत्यादी प्रकरणे उद्धृत केली आहेत. या सर्व प्रकरणांचा तपशील अतिशय कटु व मनाला यातना देणारा आहे.

जेलमधील रक्ष वातावरणात विनोदनिर्मितीकरिता लिहिलेल्या वगनाट्यात कुणा व्यक्तीचे नाव सहजपणे आले तर ते सहन करण्या-इतका खिलाडूपणा सधियात जरूर आहे; परंतु जेलमध्ये सधकार्य-क्रमाला मुद्दाम जायचे नाही, त्याच्याशी चर्चा करायची नाही, अगदी सरसधचालकाच्या वाढदिवसाच्या अभीष्टचिंतनालाही न जाण्या-मागे ज्याने तत्त्वज्ञान उभे केले त्या बाबा आढावांनी केवळ वग-नाट्याच्या विनोदनिर्मितीकरिता संघातील प्रमुखांची नावे वापरावी हे समजा ३५०-३७५ स्वयंसेवकातल्या २-३ स्वयंसेवकांना आवडले नाही व त्यांनी विरोध केला तर दोष कुणाचा ? खिलाडूपणा फक्त सधस्वयंसेवकांनीच दाखवावा का ?

संपूर्ण वदे मातरम् प्रकरणही असेच आहे. अनेकांना ते संपूर्ण म्हणावेसे वाटते तर बाकीच्यांना त्यातील फक्त दोनच कडवी म्हणावी असे प्रामाणिकपणे वाटते. २६ जानेवारीला झालेल्या करमणूकीच्या कार्यक्रमाच्या शेवटी संपूर्ण वदे मातरम् होत असता २-४ साथी तेथेच ओरडून निषेध करून निघून गेले. वास्तविक ह्या प्रश्न समजसपणाचा आहे. दोन कडव्यांचा आग्रह धरणाऱ्यानाही हे समजायला पाहिजे की, इतर बहुसंख्याकानाही त्याच्या मताप्रमाणे संपूर्ण वदे मातरम् म्हणण्याचा अधिकार आहे.

अन्य दोन प्रकरणांचा तपशील तेथे आमच्याबरोबर असणाऱ्या सर्व समाजवादी मंडळींना चांगला माहीत आहे. त्यात संघजन-संघाच्या जबाबदार कार्यकर्त्यांनी घेतलेल्या समजस व संयमी भूमिकेमुळेच पुढील कटु वातावरण निवळण्यास मदत झाली हेही ते सांगतील.

अंडरटेकिंग व मेमोरंडम

१२ : कुठल्याही तऱ्हेच्या अंडरटेकिंग किंवा मेमोरंडमवर सत्या करून सुटका करून घ्यावी अशी मनःस्थिती जेलमध्ये फारशी कुणाचीही नव्हती. अंडरटेकिंगवर सही करण्यास नाकारणारे जसे ७० वर्षांचे शिवभाऊ लिमये होते त्याचप्रमाणे ठाणे जिल्ह्यातील संघाचे ८२ वर्षांचे श्री. चोळकर, बारामतीचे ७८ वर्षांचे अ. मामा बाबू व

मोतीबागैतील ७२ वर्षांचे बाबा सरदेशपांडेही होते. श्री. मामा वाघासारख्या काही संघस्वयंसेवकांनी 'अडरटेकिंग लिहून मागणे म्हणजे आमचा अपमान आहे' असे म्हणून शासनालाच रीतसर नोटिस दिली होती.

अडरटेकिंग किंवा भेमोरंडमवर सही करून जायचे नाही असा ठाम निर्णय संघ-जनसंघाच्या आतील व बाहेरील सर्व कार्यकर्त्यांनी घेतला होता.

प्रकृतीच्या व प्रापंचिक अडचणीमुळे काही मिसाबदीनी अडरटेकिंगवर सह्या करून स्वतःची सुटका करून घेतली हे खरे ! पण अशा २-४ व्यक्तींच्या फुटकळ उदाहरणांवरून सवध संघटनेच्या घोरणावर शितोडे उडवायचे म्हटले तर बाबा आढावाच्या संघटनेलाही त्यानी हा न्याय का लावला नाही हा प्रश्न पडतो.

वय, प्रकृती व आर्थिक अडचणी ह्याचा विचार करून अडरटेकिंगवर सही करण्यास ज्यांना परवानगी दिली तो निर्णयही सध-जनसंघाचा परस्पर निर्णय नसून पुण्यातील एका अ. भा. नेत्याने स्वतःच्या सहीने मा शिरभाऊ लिमये व सधाचे प्रा. श्रीपतीशास्त्री ह्यांना पाठविलेल्या लेखी पत्रावरून घेतला गेला हे बाबा आढाव सोयिस्करपणे विसरलेले दिसतात.

कार्यक्रम-शून्य (?)

१३ : विविध सामाजिक प्रश्न सोडविण्याकरिता सधाजवळ कार्यक्रम नाहीत हे आढावाचे प्रतिपादन हास्यास्पद व कीव करण्याजोगे आहे. सधाच्या प्रेरणेतून आज देशामध्ये आश्रमशाळा, वनवासी वसतिगृहे, दवाखाने, शैक्षणिक संस्था, सहकारी बँका, पतपेढ्या व सोसायट्या, विविध भाषातील वृत्तपत्रे, सार्वजनिक वाचनालये, शेतकरी व शेतमजूर संघटना आदि प्रकल्प इतक्या प्रचंड प्रमाणावर चालू आहेत की शासनाच्या खालोखाल एवढ्या विविध क्षेत्रात अशा असंख्य प्रकल्पांचे जाळे संघाशिवाय अन्य कोणाचेही नाही असे आम्ही नम्रतापूर्वक पण आत्मविश्वासाने सांगू इच्छितो. बाबांच्याच परिभाषेत सागायचे तर सामाजिक एकरसता निर्माण करण्याकरिता सधपरिवारातील असंख्य कार्यकर्ते लक्षावधी गावात हजारो पाणवठ्यावर तळच्या माणसाची सेवा करीत आहेत. याशिवाय वेळोवेळी येणाऱ्या नैसर्गिक आपत्तीत किंवा परकीय आक्रमणामुळे निर्माण होणाऱ्या आपत्तीवर मात करण्याकरिता संघाचे लक्षावधी स्वयंसेवक धावून जातात हा अनुभव नवा नाही

स्वागतसोहळा-नापसंत

. १४ दि. २१ मार्च १९७७ रोजी सरसंघचालकाची येरवडा कारागृहातून सुटका झाली. त्यानंतर त्याचे भारतात सर्वत्र भव्य स्वागत झाले. त्यामुळेही डॉ. आढाव नाराज झालेले दिसतात वास्तविक भव्य स्वागते, कमानी, सुवासिनीनी ओवाळणे, तोफाची सलामी, हत्तीकडून पुष्पहार, जयजयकार, मिरवणुका इत्यादीविषयी मा. देवरसानाही अजिबात रुची नाही; परंतु २१ महिने देशात जेलमध्ये व जेलबाहेरही ज्या हजारो-लाखी सधस्वयंसेवकांनी

अपरंपार कष्ट, यातना जुलूम सहन केले, ज्यांनी अभूतपूर्व त्याग करून लोकशाही परत प्रस्थापित केली त्या संघस्वयंसेवकांविषयी जनतेचे उचंबळून आलेले प्रेम या स्वागतसोहळाच्या रूपाने प्रकट होत होते व स्वयंसेवकांचे नेते म्हणून या स्वागतसोहळांना मा. बाळासाहेबांना सामोरे जावे लागत होते. पुण्याच्या मुक्कामात मा. बाळासाहेब काही समाजवादी मिसाबदीच्या घरी भेटायला गेले असता त्याच्या पत्नी, आई व मुलीने त्यांना प्रेमाने ओवाळले. अशा उत्कट आपुलकीला नाही कसे म्हणणार ?

आणीबाणीविरुद्धच्या लढ्यात सिंहाचा वाटा सधस्वयंसेवकांचा होता हे याच लेखात एका बाजूला लिहायचे व त्या कार्याबद्दल जनतेने भरघोस पावती दिल्याबद्दल निषेधाची बोटे मोडायची हे एकटे आढावच करू जाणेत !

मा. देवरसांचा पत्रव्यवहार

१५ मा. बाळासाहेबांनी श्रीमती इंदिरा गांधींना तीन पत्रे लिहिली होती.

बंदी घातलेल्या पक्षाचे किंवा संघटनेचे अधिकारी व शासन ह्यात वाटाघाटीच्या व लोकशाही मार्गाने तडजोड व्हावी असा जेव्हा प्रयत्न होतो तेव्हा झालेला पत्रव्यवहार, मा. बाळासाहेबांनी इंदिरा गांधींशी केलेला पत्रव्यवहार यात मूलभूत स्वरूपाचा फरक नसत नाही मा. देवरस ह्यांनी शासनापुढे लोटागण घातले असे आढाव का म्हणतात ते कळत नाही. म. गांधींनी इग्रजांशी, जेपींनी इंदिराजींशी किंवा गोळबलकरगुरुजींनी नेहरू-पटेलशी तुरुंगातून केलेला पत्रव्यवहार अशाच स्वरूपाचा आहे हे त्यांनी ध्यानी ध्यावे

१६ : जेलमध्ये गंमतीने चाललेल्या चर्चेतील विधान उचलून (उदा स्त्री-स्वातंत्र्यासंबंधी मा. बाबा भिडे ह्यांनी काढलेले उद्गार किंवा बाबा आढावांच्या शेजारच्या खोलीत राहणाऱ्या यूपीतील एका सधस्वयंसेवकाचे उद्गार) जेव्हा डॉ. आढाव त्याला त्या संघटनेचे अधिकृत विचार मानतात तेव्हा तर हसू येते अशाच गंमतीमध्ये केलेल्या कॉमेंट्स त्या त्या विचारसरणीचे अधिकृत तत्त्वज्ञान म्हणून मानायचे असेल तर श्री. बाबा आढाव व त्याचे काही साथी ह्यांनी इंदिरा गांधींपासून ते त्या वेळी निर्माण होऊ घातलेल्या एक पक्षापर्यंतच्या सर्व विषयाविषयी केलेल्या कॉमेंट्स लिहिण्यास आमची लेखणी असमर्थ आहे.

एकपक्षाच्या प्रक्रियेविषयी बाबा आढावांना कधीच आस्था नव्हती. त्यामुळे जनतापक्षात नव्याने विलीन झालेल्या पक्षोपपक्षात मतभेदाचे किंतु निर्माण होऊन त्या प्रक्रियेत बाधा निर्माण झाली तर त्याचे आढावांना वाईट वाटणार नाही. जनतापक्षाचे व पर्यायाने जनतेचे मात्र त्यात फार मोठे नुकसान होणार आहे त्यासाठी सहिष्णुतेचा डंका वाजवीत संघपरिवारातील कार्यकर्त्यांसंबंधी कमालीची असहिष्णुता मनात ठेवून, सत्यकथनाच्या नावाखाली अत्यंत कुत्सित बुद्धीने सारे लिखाण करणाऱ्या डॉ. आढावांच्या या ढोंगवाजीची दखल सर्व सद्बोधितांनी घेण्याची गरज आहे. □

साप्ताहिक भविष्य

कृष्ण माईणकर

१६।७।७७ ते २२।७।७७

जनतापक्षाच्या स्थैर्याला धोका नाही

जनतापक्षात सामील झालेल्या अनेक पक्षांचे प्रत्यक्ष विलीनीकरण १ मे रोजी झाले आहे. त्या दिवशी कन्या रास उदित होती. दैवयोग असा की काँग्रेसची मूळ रासच कन्या आहे. त्यामुळे काँग्रेसमध्ये जे दोष होते ते गटवाजीचे दोष जनतापक्षाला चिकटले तर आश्चर्य नको; 'पण जनतापक्षाच्या कर्कशनीच्या सामर्थ्यावर घडत आहे व मूळच्या कुंडलीत अनेक सामर्थ्यशाली ग्रह आहेत. त्यामुळे जनतापक्षाच्या स्थैर्याला तात्कालिक वादळाने किंवा कुणाच्याही विरोधाने धोका पोचणार नाही. या सप्ताहात सुखातीस रवि कर्क राशीत प्रवेश करीत आहे व त्याच्या-बरोबर बुध-शनी या ग्रहांचा सहयोग होत आहे. मंगळ तर लाभस्थानी आहे रवि हा राजकारणी ग्रह व मंगळाचे वैभव पहाल जनतापक्षाला वादळे क्षमविण्यात मोठे यश येणार आहे. शेती व धान्य लोकांना समाधान देणार आहे पाऊसराणी उत्तम राहणार आहे. बुद्धिवादी व नोकर लोकांना थोडाफार असंतोष राहाणार आहे, पण प्रगतीला खंड नाही. महाराष्ट्रात काँग्रेसची फाटाफूट होईल. मेष : अपेक्षापूर्तीचा आनंद

अतरिक्षातील महत्त्वाचे सारे ग्रह मेष राशीवर सध्या फार खूप आहेत. अशी जेव्हा ग्रहांची मर्जी असते तेव्हा आत्मसामर्थ्य वाढते. कोणतेही धाडस करायला मन प्रवृत्त होते व यशदेखील मिळते. या वेळी पराक्रम आणि कल्पकता याचे वरदानच तुम्हाला लाभणार आहे. हे करू की ते करू असे होऊन जाणार आहे. आकाशा पालवणार असून प्रतिष्ठा आणि उच्च पदे तुम्हाला सहज मिळून जाणार आहेत. आता कोणतेही काम अर्धवट राहाणार नाही. लाभ दृष्टिपथात येतील नोकरी-व्यवसायाची स्थिती कमालीची प्रगतिकारक होणार आहे विक्रमी यश हे या वेळचे मोठे वैशिष्ट्य होय. पैसाची मुळीच काळजी करू नका. शुभ-१६, १९.

महिलांना : संगीत व लेखनात मोठे यश मिळेल.

विद्यार्थ्यांना : सद्बर्तनामुळे मोठी लोकप्रियता लाभेल.

वृषभ : धंद्यात स्थैर्य

खरे म्हणजे केतू अकरावा झाला त्याच वेळी तुमच्या प्रगतीला प्रकाशझोत दिसला आहे. आता तर गुरू दुसरा आहे तर बुध-रवि तिसरे आहेत. मंगळ राशीत राहून सामर्थ्य वाढवीत आहे. अशा छान परिस्थितीच्या काळात तुम्ही अनेक क्षेत्रात वाजी मारली नाही तरच नवल. विशेषतः आजचे रवीचे कर्कराशीतील पदार्पण व त्याचा क्षनिबरोबर होणारा सहयोग तुम्हाला असामान्य कर्तृत्व देणार आहे घद्यातील अडचणीचा मागमूसदेखील शिल्लक राहणार नाही. तो नाविन्यपूर्ण कल्पनेवर आधारण्यासाठी योग्य ते सङ्कार्य मिळणार आहे. पैसा कमी पडणार नाही. व्याप वाढेल. नोकरीत मन रमेल, पण कामाकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. शुभ-२०, २१.

महिलांना : संसारात धनलाभ व आनंद मिळेल.

विद्यार्थ्यांना : नवीन विषयात मन चटकन रमेल

मिथुन : नव्या क्षेत्रात प्रवेश

बुध हा तुमच्या राशीचा स्वामी असून तो दुसरा झाला आहे. चंद्राच्या सहवासात त्याचे तेज अधिक खुलणार आहे. तिसरा रवि कल्पनेला व कल्पकतेला प्रोत्साहक ठरणार आहे. तुम्ही जर लेखक व पत्रकार असाल तर तुमच्या लेखणीच्या यशाला सुवर्णचे तेज चमकणार आहे अतिशय छान काळ आहे हा ! नोकरीची परिस्थिती मंगळाच्या अतिरेकामुळे जरी ते समाधान देऊ शकली नाही तरी धावपळीतूनही तुमच्या कार्यक्षमतेचा वरिष्ठाना प्रत्यय आणून देईल, विशेषतः बुध-रवि सहयोग पैसे मिळवून देण्याच्या वाटा बऱ्याच सुखकारक बनवतील. राशीतच गुरू आहे. त्यामुळे सुखस्वप्नाचा साक्षात्कार होईल. शुभ-१८, १९.

महिलांना : संसारातील अडचणी दूर होतील.

विद्यार्थ्यांना : कलाक्षेत्रात आनंद मिळेल.

कर्क : प्रतिष्ठा उंचावेल

राशीत शनी आहे. त्याचबरोबर रवि-बुधाचा सहयोगदेखील निर्माण झाला आहे.

मंगळ अकरावा आहे. जीवनास जेव्हा महत्त्वाचे स्थित्यंतर घडते व अनपेक्षित अनुकूल परिस्थिती निर्माण होते तेव्हा असे अनुकूल ग्रह वाटचाला येतात. लेखक, गायक व कलावंत यांना लोकप्रियता लाभणार आहे. उपेक्षा संपणार आहे. पहिली प्रसिद्धी लाभून आनंद मिळणार आहे व्यापारी क्षेत्रात नव्या आशादायक घडामोडी घडतील. अदाज अचूक उतरतील. शेअर्समध्ये मोठे लाभ घडतील. 'गरिबाचे श्रीमंत होणे' असे काही तरी घडेल बेकाराना अंधारातून आशादायक प्रकाशाची वाटचाल करण्याची संधी मिळणार आहे नोकरीत बरेच काही समाधानकारक घडेल प्रमोशन, बदली मिळण्याची शक्यता आहे तत्वेतील प्रोत्साहक असे वातावरण लाभेल. शुभ दिनांक १८-२०

महिलांना : अपेक्षापूर्तीचा आनंद लाभणार आहे.

विद्यार्थ्यांना : हुशारीने वागण्याची प्रवृत्ती निर्माण होईल.

सिंह : अनपेक्षित अडचणी

केवळ पैसा मिळविणे ही तुमची वृत्ती नाही. मान, प्रतिष्ठा, दानत, नैतिकता या-बद्दल तुमची फार ख्याती आहे. तुम्हाला साडेसातीत बारावा शनी आहे व त्याच्याबरोबर आता रवि-बुध सहयोग करून राहिलेले आहेत. चंद्रासारख्या चंचल प्रवृत्तीची रास तुमच्या व्ययस्थानी आहे. त्यामुळे वर ज्या गुणांचा उल्लेख केला त्या गुणांना कमीपणा आणणारे ग्रहमान सध्या तुमच्या वाटचाला आले आहे पैसा खर्च कसा होतो ते कळणार नाही शिल्लक खर्च होत राहील. सार्वजनिक क्षेत्रातील तुमचे स्थान घसरते की काय अशी परिस्थिती निर्माण होईल. नोकरीत अचानक बदल अथवा बदली होण्याचा संभव आहे आजवर पदरात पडले ते फायदे कमी होतील की काय अशी शका येईल मात्र प्रत्यक्ष नुकसान होणार नाही. शुभ दिनांक १७-२०.

महिलांना : मोठेपणाच्या नादी लागू नका.

विद्यार्थ्यांना : मनाची अवस्था द्विधा राहील.

कन्या : अडचणीवर मात

कन्या राशीला आता लवकरच साडेसाती सुख होणार असली तरी सध्याचे ग्रहमान

मात्र बरेच अनुकूल आहे. राहूमंगळाचा त्रिकोणयोग आहे. शनि-रवि व बुध अकरावे आहेत. इतके छान ग्रहमान असताना तुम्ही असमाधानी राहण्याचे काही कारण नाही. सामान्यतः तुमच्या अपेक्षा पूर्ण करणारा हा आठवडा आहे. प्रामुख्याने आर्थिक बाजू बरीच भक्कम राहिल. रस-लॉटरीपासून लाभ होऊ शकेल. एखादा घदा उभारायचे ठरविले तर त्याला अनुकूल साथ मिळेल. पैशाची कमतरता भासणार नाही. नोकरीतील परिस्थिती एकंदरीत समाधानकारक राहिल. कार्यक्षमता वाढली राहिल. ठरविलेले काम पार पाडण्याचे सामर्थ्य प्राप्त होईल. शुभ दि. १७-१९.

महिलांना : आरोग्याच्या तक्रारी कमी होतील.

विद्यार्थ्यांना : अभ्यासासाठी मन बरेच उत्साही राहिल.

सूळ : प्रगतिकारक

बारावा राहू ही एक चमत्कारिक परिस्थिती सोडली तर आठवड्याचे एकूण ग्रहमान बरेच अनुकूल आहे राहू-मंगळाचा त्रिकोण व्ययस्थानातून व अष्टमस्थानातून होत आहे त्यामुळे आर्थिक बाजू भक्कम राहाणे जरा अवघड आहे प्रवासाचा वेत टाळणे श्रेयस्कर होईल. नोकरीस तुमच्या अगभूत गुणाना बराच वाव मिळेल; परंतु ठरविलेले काम पार पडेलच असे मात्र सांगणे कठीण. अनारोग्याच्या कटकटी मधून मधून निर्माण होतील ताप, दातदुखी, पित्त असे काही तरी घडू शकेल. वाहनचालकानी शव्य तो नियंत्रण ठेवणे आवश्यक आहे. वागण्यात चमत्कृति दाखविण्याचा मोह होईल व त्यामुळे गैरसमज वाढतील. तरी पण आठवडा एकूण प्रगतिकारक आहे. शुभ दि १६-२०.

महिलांना : नोकरीत सहानुभूति मिळेल.

विद्यार्थ्यांना : गायनवादन अशा कलात प्राविण्य मिळेल.

वृद्धिचक्र : भाग्योदय होईल

मंगळ हा तुमच्या राशीचा स्वामी आहे व तो चंद्रासमोर आहे. तुम्ही तुमच्या तापट स्वभावाला मुरड घालणे आवश्यक आहे. कारण संसारात मतभेदाना ऊत येऊ शकेल. त्यामुळे समजूतदारपणे वागणे आवश्यक आहे. इतर बाबतीत हा आठवडा बराच

अनुकूल आहे भाग्यस्थानी शनीबरोबर रवी-बुध यांसारखे ग्रह आहेत घंटातील अडचणी दूर होऊन नवे मार्ग दृष्टिपथात येतील. घंटात काही नाविन्यपूर्ण योजना अमलात आणण्यासाठी बरीच अनुकूलता आहे. पैसा व तंत्र याची मदत मिळेल. पैशासाठी फारशी अडचण पडणार नाही. शेतीवर भर देणे हिताचे होईल नोकरीतील तुमचे स्थान उंचावे. प्रमोशनचा विचार होईल. बेकारांना काम मिळेल शुभ १७, २०.

महिलांना : संसारात समजसंपणा दाखवा.

विद्यार्थ्यांना : व्यसनाचा मोह टाळणे आवश्यक आहे

धनु : अनुकूल वारे

तुमची तब्येतीची कुरकुर अधूनमधून चालूच राहणार आहे. कारण रवी-शनी व बुध याचा सहयोग अष्टमस्थानी आहे. त्यामुळे तब्येतीच्या मधूनमधून कटकटी निर्माण होतीलच पण त्यामुळे रोजच्या कामात बाहीच अडचणी निर्माण होणार नाहीत या वेळी आत्मशक्ती वाढवणारा गुरू चंद्रासमोर आहे त्यामुळे अध्यात्मिक शक्ती जागृत होणे, सूचक स्वप्ने पडणे साक्षात्कारी संताचे दर्शन घडणे असे काही तरी घडणार आहे. त्याचप्रमाणे सार्वजनिक कार्य असो की नोकरी असो सर्व प्रकारचा विरोध कमी होणार आहे सहकार्यांची नवी धृती तुमच्या सहकाऱ्याकडून प्रत्येकाला येणार आहे नोकरीत मिजत पडलेले प्रश्न मार्गी लागतील. अपेक्षापूर्तीचा आनंद मिळेल. शुभ १८, १९.

महिलांना : हेतूपूर्तीची यत्ने पार पडतील.

विद्यार्थ्यांना : बुद्धी तल्लख होत जाईल.

मकर : वातावरणात बदल

मकर राशीचा उच्चीचा ग्रह असतो मंगळ व तो सध्या झाला आहे पाचवा तुमचे सारे तंत्र या वेळी त्याच्याच हाती आहे. काही चांगले हितकारक घडू शकेल. आशाआकांक्षा पालवतील. तथापी चंद्रासमोर रवी-शनीचा सहयोग आहे ते शत्रू आहेत. त्यामुळे गैरसमज वाढतील. हितसंबंधी लोकांकडून प्रगतीच्या मार्गात काटे पसरवण्याचा प्रयत्न होईल. वरिष्ठांच्या मनात तुमची प्रतिमा 'काळी' करण्याचे प्रयत्न होतील. त्यांना यश जरी फारसे आले नाही तरी तुमची शक्ती त्यामुळे बाया जाण्याचा धोका आहे.

मन काही वेळा उद्विग्न बनेल. काही वेळा त्रासिक बनेल आर्थिक बाजू वाईट नाही. चार पैसे गरजेपुरते मिळतील अनपेक्षित लाभाला नादी लागू नका शुभ १७, १८.

महिलांना : विश्रांती व स्वास्थ्य मिळेल.

विद्यार्थ्यांना : अभ्यासात लक्ष लागेल.

कुंभ : नवी दिशा

गेले काही दिवस अनेक बाबतीत तुम्हाला माघार घ्यावी लागली आहे; पण त्यामुळे वाईट वाटून घेण्यात अर्थ नाही. कारण देव हे असेच असते. हे देव आता तुमच्यावर कृपेचा वर्षाव करणार आहे. आजवर झालेल्या नुकसानीची भरपाई करणार आहे. घंटाची स्थिती सुधारून स्थैर्य येईल अडचणी दूर होतील. नव्या योजना प्रत्यक्षात आणण्यासाठी योग्य वातावरण लाभेल. आर्थिक बाजू उत्तम राहिल. नोकरीत तुमच्या अपेक्षा पूर्ण होणार आहेत. प्रमोशन मिळेल विशेषतः इंजिनियरिंग उद्योग, शेती इत्यादी क्षेत्रातील नोकरांना उत्तम काळ आहे बेकारांना नोकरीत संधी मिळेल. आजवर झाला तो त्रास इतिहासजमा होईल. तब्येत सुधारेल शुभ दिनांक १९-२०.

महिलांना : नोकरी व घदा यात यश येईल

विद्यार्थ्यांना : समाधानकारक प्रगती होईल.

मीन : अपेक्षापूर्ती

राशिस्वामी गुरू चौथा झाला आहे. सुखस्थानी असलेला ग्रह मानसिक असमाधान ठेवतो. स्वास्थ्य व घंदा या दोन्हीबाबतीत पुरेसे समाधान मिळत नाही; पण गुरू हा राशिस्वामी असल्यामुळे तो अपकारक ठरणार नसून उपकारकच ठरणार आहे. आत्मविश्वास वाढणार आहे. नव्या योजना आखल्या जातील. अनेकांचे सहकार्य मिळेल. लेखन प्रगतीचा नवा टप्पा गाठील. रेंगाळलेले अनेक प्रश्न मार्गी लागतील. समाधानाचा नवा अध्याय जीवनात लिहिला जाईल. सुप्त इच्छा सफल होईल. संसारात आनंददायक घटनेचा साक्षात्कार घडेल बेकारांना धंदा मिळेल. आर्थिक बाजू प्रगतीकडे राहिल. नोकरीत त्रास नाही. अपेक्षा पुऱ्या होतील. शुभ दिनांक २०-२१.

महिलांना : अनेक बाबतीत आशा अपेक्षा सफल होतील.

विद्यार्थ्यांना : मन प्रफुल्लित राहून उत्साहाने काम होईल. □

सलामी पुस्तक योजना, रुपया पुस्तक योजना, पॅपिलॉन पुस्तक योजना या तीन मोठ्या व अनेक छोट्या सवलत पुस्तक योजनांच्या परिपूर्तीनंतर आता

‘ टॉलस्टॉय ’ पुस्तक योजना

पाच पुस्तके । प्रत्येकी सात रुपये । नोंदणी शुल्क पंधरा रुपये

या योजनेत उपलब्ध होणारी पुस्तके

पुस्तकाचे नाव	लेखक	मूल्य (अंदाजे)
१ : टॉलस्टॉय-एक माणूस	सुमती देवस्थळे	पन्नास रुपये
२ : महाडचा मुक्तिसंग्राम	प्रा रा म बिबलकर प्रा झुंबरलाल काबळे	वीस रुपये
३ : पश्चिमेचे पुत्र	रवींद्र पिंगे	पंधरा रुपये
४ : दि टच्	अशोक प्रभाकर डांगे	पंधरा रुपये
५ : आर डॉक्युमेंट	अशोक जैन	दहा रुपये

वरील सुमारे १०० रुपये वर्शनी किंमतीची ५ पुस्तके फक्त $७ \times ५ = ३५ + १५ = ५०$ रुपयात

योजनेसंबंधी थोडे अधिक

- * योजनेतील ‘ महाडचा मुक्तिसंग्राम ’ व ‘ आर डॉक्युमेंट ’ ही दोन पुस्तके सभासदाना जुलैच्या शेवटच्या आठवड्यात सस्येच्या कार्यालयात मिळू शकतील.
- * ‘ पश्चिमेचे पुत्र ’ व ‘ दि टच् ’ ही दोन पुस्तके सप्टेंबरच्या शेवटच्या आठवड्यात मिळू शकतील.
- * ‘ टॉलस्टॉय-एक माणूस ’ हे पुस्तक डिसेम्बर ७७च्या शेवटच्या आठवड्यात मिळू शकेल.
- * नोंदणी शुल्क पंधरा रुपये त्वरित पाठवावे पाचही पुस्तकाची सवलतीची किंमत + नोंदणी-शुल्क असे मिळून होणारे रुपये पन्नास एकदम पाठवले तरी चालू शकेल.
- * ज्यांना पुस्तके रजि. पोस्टाने घरपोच हवी असतील त्यांना ती जानेवारी ७८ पूर्वी एक, दोन किंवा तीन हप्त्यात सोयीप्रमाणे पाठविली जातील टपाल पाठवणी खर्च + सवलतीची न भरलेली किंमत इतक्या रकमेची न्ही पी. सभासदाला केली जाईल. ती त्याने सोडवून घ्यायची आहे.
- * व्यक्तिगत ग्रंथसंग्रह हा योजनेचा मूळ हेतु असल्याने ग्रंथ-विक्रेत्यांना या योजनेत सहभागी होता येणार नाही.
- * रक्कम शक्यतो म. ऑ. ने पाठवावी. चेक असल्यास वटणावळ रुपये दोन अधिक.
- * चेक, ड्राफ्ट, म. ऑ. ‘ राजहंस प्रकाशन ’ या नावे पाठवावी. सोबत नाव, पत्ता संपूर्ण असावा.

किंवा

१०० रुपये ठेव राजहंस प्रकाशनाकडे पाच वर्षे ठेवणारास व्याजाच्या मोबदल्यात वरील पाचही पुस्तके विनामूल्य मिळतील.
(टपाल + पाठवणी-खर्च ठेवीदाराकडे)

‘ राजहंस प्रकाशन ’, १०२५ सदाशिव पेठ, नागनाथ पाराजवळ, पुणे ३०.